

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2024 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosari: Nodir Jo'raqo'ziyev
Mas'ul kotiblar: Ozoda Tojiboyeva
Sanjar Mavlyanov

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farxod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ūlvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odinaxon Jamoldinova, Ziyoda Teshaboyeva.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabethta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Ūşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief: Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editor in Chief: Nodir Jurakuziev

Executive secretaries: Ozoda Tajibaeva
Sanjar Mavlyanov

Editorial board

Hamidulla Dadaboev, Mustafo Bafoev, Samikhan Ashirboev, Shodmon Vohidov (Tajikistan), Qozoqboy Yuldashev, Farhad Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Azerbaijan), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jurakulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odiakhan Jamoldinova, Ziyoda Teshabaeva.

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Abdulaziz Mansur (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Tanju Seyhan (Turkey)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Hisao Komatsu (Japan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akrom Habibullaev (USA)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Bahtiyar Aslan (Turkey)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Emek Üşenmez (Turkey)	Marc Toutant (France)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Dilafruz Satimova

O'zbek adabiyotida substandart leksikaning lingvokulturologik tadqiqi va uning ingliz tiliga tarjimasi.....6

Umida Mahmudova

Raqamli texnologiyalar diskursi tarjimasida sun'iy intellekt ChatGPT va Google Translate tarjimon dasturlarining farqi.....23

Zilola Tillabayeva

Samarqand viloyati qarluq shevalariga doir leksemalarning shakli va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.....37

Adabiyotshunoslik

Orzigul Hamroyeva

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligining tarkibiy tuzilishi.....49

Alimuhtor Muhtorov

Nizomiy Ganjaviy ijodining millat ruhiyatiga ta'siri.....63

Vəzufə Xudiyeva

Azərbaycanda mövcud biblioqrafik ehtiyatlar sisteminin inkişafı.....76

Kishin Xajiboyev

"Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romani syujetida inson va tabiat konsepsiyasi ifodasi.....87

Tarix. Manbashunoslik

Kemal Yavuz Ataman

Ikki yetakchi sahoba: Qusam bin Abbos va Abu Ayyub al-Ansoriy va ikki muhim shahar: Samarqand va Istanbul.....101

CONTENT

Linguistics

Dilafruz Satimova

Linguistic and cultural study of profanity in Uzbek literature and its translation into English.....6

Umida Mahmudova

The Difference Between Artificial Intelligence ChatGPT and Google Translate in the Discourse of Digital Technologies Translation.....23

Zilola Tillabaeva

Types of lexemes in the karluk dialects of Samarkand region according to their form and meaning.....37

Literature

Orzigul Hamroeva

The Structure of Abdurakhmon Sa'di's Textbook "Practical and Theoretical Literature Lessons" 49

Alimukhtor Mukhtarov

The influence of Nizami Gandjevi on the Creation of the National flag.....63

Vazufa Khudiyeva

Development of the existing bibliographic resources system in Azerbaijan.....76

Kishin Khajiboev

The expression of the concept of man and nature in the plot of the novel "The shore that lost Its river" 87

History. Source studies

Kemal Yavuz Ataman

Two Pioneer Companions, Two Important Cities in the Conquest Qutham ibn Abbas & Abu Ayyub al-Ansari, Samarkand & Istanbul.....101

LINGVISTIKA
LINGUISTICS

O'zbek adabiyotida substandart leksikaning lingvokulturologik tadqiqi va uning ingliz tiliga tarjimasini

Dilafruz Satimova¹

Abstrakt

Mazkur maqolada o'zbek badiiy adabiyotida substandart leksikaning lisoniy va nutqiy xususiyatlari tadqiq qilinib, ularning lingvokulturologik, sotsiologik jihatlari hamda translatologik muammolari yoritiladi. Bu borada G'arb va Sharq tilshunolarining mazkur masalaga oid nazariy va ilmiy yondashuvlari tahlilga tortiladi. Tadqiqot ishimizda qiyosiy-chog'ishtirma metod (ingliz va o'zbek tillari kesimida), tipologik usul (xarakterologik xususiyatlariga ko'ra), tasviriy metod (jadval orqali), distributiv tahlil (muayyan substandart birliklarining badiiy diskursda ifodalanishi yordamida), statistik tahlil metod (leksik birliklarni miqdoriy ko'rsatkichlari hisobida), translatologik (tarjima usullari) yondashuv metodlaridan foydalanilgan. Ishimizning natijasi asosida, badiiy diskursda substandart leksik birliklarning qo'llanilishi va ularning qardosh bo'lmagan tillarga tarjimasida lingvomadaniy tushunchalarning aks etishi G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasidagi misollar yordamida aniq dalillandi. Xulosa o'rnida quyidagilarga erishdik: 1) Badiiy diskursda substandart leksik birliklarning mavjudligi izchil tahlil qilinib, ularning muloqot jarayonidagi ahamiyati ochib berildi; 2) badiiy matnda substandartlarning o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimasida so'zma-so'z tarjima usuli har doim ham tarjimon uchun maqbul bo'lmazligi aniqlandi, chunki bu usul mazmuni to'g'ri yetkazishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin; 3) substandart birliklarni tarjima qilishda analog va adekvat translatologik usullari ko'proq muvaffaqiyatli bo'lib, ularning madaniy va lisoniy kontekstga mos ravishda qo'llanilishi samarador ekanligi isbotlandi.

Kalit so'zlar: *badiiy diskurs, substandart, translatologik,*

---

¹ Satimova Dilafruz Numonjonovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Andijon davlat universiteti doktoranti.

E-pochta: dilmus09@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4640-601X

Iqtibos uchun: Satimova, D.N. 2024. "O'zbek adabiyotida substandart leksikaning lingvokulturologik tadqiqi va uning ingliz tiliga tarjimasini". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 6 – 22.

ekvivalent, analog, adekvativ, so'zma-so'z tarjima, talqin, leksik birlik, okkazionalizm.

Kirish

Zamonaviy adabiyotshunoslikda tahlil va talqin tushunchalari keng qamrovli tarzda qo'llanilib, ular badiiy asarni anglash jarayonida bir-biriga o'zaro bog'liq elementlar hisoblanadi. Badiiy asarni anglash va uning mazmuni tushunish jarayonida tahlil va talqin amaliyotlari muntazam ishtirok etadi. "Tahlil" tushunchasi ko'proq ilmiy adabiyotlarda "analiz" atamasi bilan sinonim sifatida qo'llaniladi. Analiz, esa ma'lumki, butunni yaxlit anglash uchun uni tarkibiy qismlarga ajratishni, bu qismlarning umumiy tuzilmadagi ahamiyatini, ularning bir-biri bilan aloqasi va butunlikka bo'lgan hissasini o'rganishni nazarda tutadi.

Roland Bartsning fikriga ko'ra, badiiy matn o'quvchi uchun shunchaki "tayyor" mazmunni qabul qilish vositasi emas, balki u bilan faol muloqotga kirishish, yashirin ma'no qatlamlarini ochish imkoniyatini yaratadigan ijodiy maydon hamdir [Barthes 1977, 83]. Shu nuqtayi nazardan, tahlil jarayoni o'quvchiga asarning tashqi shakli va ichki mazmuni o'rtasidagi aloqalarni ochib berishga, asar ichki strukturasi va semantik ma'nolarini chuqurroq tushunishga imkon yaratadi. Ba'zi tadqiqotchilar badiiy asarni qismlarga ajratish jarayonini uning jonli tabiatidan ajratib, uni "jonsiz tanaga aylantirish" deb baholaydilar hamda tahlilga qarshi chiqadilar. Mazkur qarash, aslini olganda, ilmiy asoslanmagan, sababi, adabiyotshunoslikdagi tahlil ham bir o'qish jarayonidir, faqat unda tadqiqotchi badiiy asarni yanada teran, yanada chuqurroq tahlil qilish maqsadida uni tarkibiy qismlarga ajratgan holda hazm qiladi. Tadqiqotchi o'qish jarayonida badiiy asarning go'zallik hodisasi sifatida mavjudligini, uning o'quvchi ongi va hissiyotlariga ta'sir qiluvchi jihatlarini hamda mazkur asarning qanday ma'noda tushunilishiga asos bo'layotgan omillarini tahlil qiladi.

Jahon tilshunosligida matnni qismlarga ajratish, ya'ni analiz tushunchasi orqali ma'no qatlamlarini o'rganish juda muhimdir. Masalan, Jon V. Felanning fikriga ko'ra, adabiy asarni qismlarga ajratib o'rganish uchun chuqur ma'nolarini va yashirin qirralarini kashf qilishga yordam beradi. Buning natijasida o'quvchi nafaqat asarning tashqi shakli, balki ichki mazmunini ham yaxlit ko'rishda tushunishga erishadi [Phelan 2022, 78]. Darhaqiqat ushbu jihatdan olib qaralganda, analiz jarayoni badiiy asarni yaxlit anglash hamda o'quvchi uchun asardan ma'naviy va estetik zavq olish

imkonini kengaytiradi.

D.Quronovning ta'kidlashicha, "talqin" atamasi "interpretatsiya" istilohining sinonimi sifatida qabul qilinadi. Talqin, avvalo, badiiy asarni sharhlash, uning mazmun-mohiyatini va unda ifodalangan badiiy konsepsiyani anglash hamda idrok etish jarayonidir. Keng ma'noda "talqin" atamasi boshqalar tomonidan ifodalangan fikr yohud yozilgan asarning (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.k) mazmunini anglash, uni ma'lum yaxlit tarzda tushunish va tushuntirish (adabiyotshunosning maqsadi tushunishning o'zigagina emas, tushuntirish hamdir) ma'nolarini anglatadi [Quronov 2004, 234]. Adabiyotshunosning vazifasi faqat-gina tushunish emas, balki uni boshqalarga tushuntirish hamdir. Shu jihatdan, mumtoz adabiyotshunoslikda va umuman o'tmishdagi ilmiy yondashuvlarda "talqin" atamasiga ko'pincha "sharh" va "tafsir" kabi istilohlar bilan izohlangan. Ushbu atamalarning barchasi asarda implitsit (yashirinib yotgan) ma'no qatlamlarini ochishga xizmat qiladi. Tahlilchilar fikricha, badiiy asardagi "obrazlar tili"ni " mantiq tili"ga o'girib, uning mazmunini mantiqiy asosda anglash va ifoda etish talqin jarayonining asosiy vazifasidir.

Darhaqiqat, R.Barts ta'kidlaganidek, badiiy asarlarni talqin qilish o'quvchiga asarda mavjud bo'lgan implitsit (yashiringan) sema qatlamlarini ochish imkonini beribgina qolmay uni o'qish jarayonida ular bilan ijodiy muloqotda bo'lish pozitsiyasini yaratadi [Barthes 1970, 190]. Anglashiladiki, talqin jarayoni nafaqat asarning mazmunini tushunishdan iborat, balki uning ijtimoiy, madaniy va falsafiy kontekstlardagi ahamiyatini ham atroflicha anglashga qaratilgan.

Bugungi kunda substandart leksikani badiiy adabiyotda tahlil qilish masalasi nafaqat lingvistik, balki sotsiokulturologik va translatalogik jihatlaridan ahamiyatli bo'lib, asarlardagi xalq tilidan olingan jonli, ekspressiv va emotsional so'zlar – milliy madaniy kontekstda o'zining rang-barang qirralari bilan ajralib turadi. Shu bois, mazkur mavzuni tadqiq etish, substandard leksikaning tarjima jarayonidagi muammolarini aniqlash hamda ushbu jarayonning samaradorligini oshirish tadqiqot ishining dolzarbligini belgilaydi.

Tushuniladiki, o'zbek va g'arb adabiyotshunosligidagi ushbu yondashuvlar matnni lingvistik, sotsiologik va madaniy jihatlardan o'rganish muhimligini ko'rsatadi. Masalan, Suzan Bassnet tarjimada madaniy va lingvistik jihatlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlab,

tarjimonlar substandart leksikani tarjima qilishda badiiy uslub va milliy kontekstni saqlashga intilishlari lozimligini ta'kidlaydi [Bassnett 2013, 45]. Bu, ayniqsa, substandart leksika orqali yaratilgan o'ziga xos leksik birliklarni tarjimada to'g'ri ifodalashda dolzarb masala hisoblanadi.

Asosiy qism

Badiiy asar qahramonlarining muloqotida realikka xos bo'lgan sodda gaplar, tushunilishi oson bo'lgan leksik birliklar, qisqa va lo'nda fikrni ifodalashga qaratilgan, rasmiy uslubdan yiroqlashgan nutq shakllari qo'llaniladi. G'alizlikka olib keluvchi murakkab qo'shma gaplardan voz kechilib, kundalik hayotda keng qo'llaniladigan oddiy leksikani, jumladan, sodda so'zlashuv leksikasi, sleng, jargon, argo, vulgarizm, varvarizm, o'zlashmalar, dialektal leksikaga murojaat etadi. Bundan tashqari, personajlar nutqida sezilarli darajada emotsional-ekspressivlikni namoyon qilib, muloqotni jonli hamda ifoda yorqinligini kuchaytirish maqsadida qahramonlar o'zaro suhbatida emotsional-baholovchi ottenkani qo'shib, erkin va hazilomuz kayfiyatni ulashgan holda, ba'zan esa, yosh kategoriyasidan kelib chiqib o'zida zamonaviylik va yangilikni ifoda etishga qaratiladi, ularning nutqini mazmunan boyitadi va o'ziga xosligini yaqqolroq ifoda etadi. Misol uchun, G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida qo'llanilgan *lippa* leksikasi aslida qadimda ishtonning ishtonbog' o'tkazish uchun qaytarib tikilgan joyi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2006-2008, 347] bo'lsa, keyinchalik esa ushbu leksema qatnashgan jummalarni shaxslarga nisbatan pul topish va to'plashga berilib ketganda qo'llaniluvchi *ahli lippa* iborasi sifatida og'zaki nutqda uchratishimiz mumkin: *Men iljayib turaverdim. U ovutib turgan ukamni qo'ydi-da, qo'g'irchoqlarining oldiga yugurib ketdi. Men ham "lip" etib hujraga kirib, xo'qachadan yog' o'yib oldim. Yog'ni bir qog'ozga turmuchlab, lippamga qistirdim. U yerdan chiqib o'tinxonaga kirdim. Kulrang tovug'im piyozdan qilingan moyak ustida tug'ib o'tirar edi...* [Shum bola. G'afur G'ulom 2018, 11]. *Sizga o'xshash ahli lippalarga tushuntirish uchun uch kunlab doklad qilish kerak ekan-da!* [Mushtum jurnali].

Keltirilgan misollardan sezish mumkinki, ayrim leksik birliklar ma'no jihatdan kengayib, xususan, narsani insonga nisbatan ko'chishi (kiyim-kechak bilan bog'liq iborani keyinchalik o'sha davr kishilarini pul topishga haddan ziyod berilib ketgan holatlari uchun) bilan nominativ aspektida o'sha zamonning substandart sleng leksikasini rivojlanishiga olib keladi. *Lippa*

semasi ko'chma ma'noda shaxsning ish-harakati hamda uning fe'l-atvorini tasvirlashga nisbatan *ahli lippa* leksemasi orqali metaforik o'xshashlik asosida ikki narsaning bir-biriga ma'no ko'chishi yuzaga kelgan.

Matnda qo'llanilgan bir qator norasmiy so'zlar (*lip etib, qaqalab, turmushlab, lippamga qistirdim va h.k*) oddiy va samimiy muhitni yaratishga xizmat qilib, kundalik hayotga xos odatlarni, sodda uslubni, qahramonning o'ziga xos xarakterini va vaziyatning haqiqiyligini his qilishga undaydi. Bundan tashqari, muallif ushbu oddiy so'zlashuv uslubiga xos leksikalarni qo'llashi orqali asar qahramonining tabiatini, uning harakatlaridagi hazil va samimiyatni aks ettirish bilan birga asarda bo'layotgan voqealarni jonliroq obrazda tasvirlaydi. Bu esa o'z-o'zidan asarga nisbatan ishonchni, emotsional-ekspressiv ohangni kuchaytiradi, shuningdek, o'quvchi peyzajni vizuallashtirib, voqealar rivojini his qila olishi, o'sha davrga hayolan tushib qolish holatlarini o'zida mujassam ettira oladi. Shunday qilib, o'zimizning tahlillarimiz asosida G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida 150 ga yaqin substandart leksika ishtirok etganligini, ulardan 68 tasi dialektal leksika, 17 tasi o'sha davrga xos slenglar, 6 tasi jargonlar, 9 tasi argo, 29 dan ortig'i o'zlashmalar (rus, tojik va qozoq tillaridan) hamda 18 tasi vulgar so'zlar ekanligini aniqladik:

G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida qo'llanilgan substandartlarning miqdoriy ko'rsatkichi bilan tanishishimiz mumkin:

№	Substandartlar	O'zbek tilidagi miqdoriy ko'rsatkichi
1	Dialektal leksika	68
2	Slenglar	17
3	Jargonlar	6
4	Argolar	9
5	O'zlashmalar	29
6	Vulgar so'zlar	18
7	Umumiy ko'rsatkich	147

Deylik, yana bir misolda "bit bozor" birikmasi muallif zamoniga xos o'g'zaki nutq substandart leksikasi sifatidagi ibora bo'lib, asarda individual reallashgan ma'no nuqtayi nazaridan mohirona qo'llanilgan. G'afur G'ulom tomonidan ushbu leksemani ijodiy, okkazonal tarzda qo'llanilganini payqaymiz: *Bu bozorlar ichida, menimcha, ta'rif-tavsifi yeti iqlimga ketgani "bit bozor" deb nomlangan rasta bo'lsa kerak. Bu yerda joningizga orom beradigan*

hamma narsa topiladi: soldoti shim deysizmi, poyma-poy sag'ri kavush deysizmi, biror yetti yilgina kiyilgan, asli matoi nima ekanligi ma'lum bo'lmagan guppi deysizmi, Mallaxon zamonidan qolgan mursak deysizmi, chevar qizlar uchun rango-rang quroqlar deysizmi, ot bo'ktargisi, yolpo'sh, gulchin bilan tagcharm qo'yilsa hali kiyishga bo'ladigan nimdoshgina saxtiyon mahsi deysizmi, paytavabop mollarning va lungibop matolarning son-sanog'i yo'q. ... [Shum bola. G'afur G'ulom 2018, 18].

To my mind, the most famous market among them was "the louse market". There you can find everything: soldier trousers, leather-shoes, different colored clothes by tailor girls and many other things [To'xtasinov, Yo'ldoshev 2017, 14].

"Shum bola" qissasining ingliz tiliga tarjimasida uchraydigan translatsionik muammolariga e'tiborimizni qaratsak, substandart leksikaning tarjima jarayonida tarjimon yondashuvi alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, substandart leksika odatda jonli va o'ziga xos madaniy kontekstga bog'liq bo'lgan so'zlar bo'lib, ulani boshqa tilga interpretatsiya qilishda o'quvchiga ana shu o'ziga xosliklarni, lug'atlardan ajralib turuvchi o'g'zaki nutqqa xos semantik jihatlarni yetkazish muhim masala hisoblanadi. "Tarjima – deb yozadi Y.I.Retsker, – mustahkam lingvistik asoslarsiz amalga oshirilishi mumkin emas. Bu asos til hodisalarini qiyosiy o'rganish va ularning ma'lum bir ekvivalentlarini to'g'ri topishga qaratilgan. Ushbu ekvivalentlar tilning leksik, frazeologik, grammatik hamda stilistik qatlamlarida mavjud bo'lib, ular tarjima nazariyasining lingvistik asoslari bo'lishi kerak" [Рецкер 1950, 158]. Y.I.Retsker mazkur g'oyalarga asoslanib o'z tarjima yondashuvini taklif qiladi va tarjimaning uchta asosiy usuliga tayanadi: 1. Ekvivalentlar tanlash orqali; 2. Analoglar orqali; 3. Adekvat almashuv orqali [Умархўжаев 2010, 44].

1. **Ekvivalent tanlash orqali [muqobil variantlar].**

Tarjimon maqsadi, avvalo, asliyatda qo'llangan substandart leksikaning mazmunini to'g'ri aks ettirishdir. Ekvivalentlarni tanlashda, u boshqa tilning lug'atida mavjud bo'lgan yoki aniq mantiqiy bog'lanishga ega so'zlar va iboralarni tanlaydi. Mana shu jarayonda, tarjimon substandart so'zning kommunikativ-pragmatik funksiyalarni saqlagan holda, boshqa tilga iloji boricha ekvivalent bo'lgan so'z yoki iboralarga murojaat qiladi. Masalan, yuqoridagi mantda "bit bozor" iborasini "flea market" deb tarjima qilinganida, bu bozor turining ikki til madaniyatidagi o'xshashliklariga tayaniladi. Sababi, "flea market" ingliz tilida quyidagi ma'no munosabatiga ega:

- a) an outdoor market which sells cheap used goods and sometimes also very old furniture;
- b) an open-air market selling cheap and often second-hand goods. BrE;
- c) a bazaar, usually outdoors, consisting of a number of individual stalls selling old or used articles, curios, and antiques, cut-rate merchandise, etc. AmE (Collins Cobuild English Language Dictionary 1987). *There's a flea market every Saturday in the school parking lot.*

Ko'rinadiki, ingliz milliy madaniyatida ham haftaning bir kunida ochiq havoda o'tkaziladigan savdo rastasi mavjud bo'lib, unda arzon narxlarda, ko'pincha ikkinchi qo'l mahsulotlari sotiladi. Bu savdo maydonchasi "flea market" deb nomlanadi. Shu tarzda, ekvivalent tanlash usuli, asosan, ma'noni iloji boricha tog'ri yetkazishga xizmat qiladi.

2. Analoglar orqali [o'xshah, variantli muqobillar]. Har doim boshqa tilda substandart so'zga to'g'ri keladigan ekvivalent topilishi oson emas, ayniqsa, agar u ma'lum bir madaniy kontekstga bog'liq bo'lsa tushunilishi murakkablashadi. Shunday holatlarda tarjimon analoglarni tanlaydi, ya'ni boshqa tildagi o'xshah, lekin ma'lum bir kontekstga mos tushadigan so'z va iboralarga murojaat qiladi. Analoglar tanlash jarayonida tarjimon, so'zning stilistik va semantik jihatlarini saqlagan holda, milliy-madaniy o'xshashliklarga, shuningdek, kontekstga monand ifoda ottenkalariga e'tiborini qaratadi. Analoglar orqali tarjima qilish usuli, asosan, substandart birliklar tajribasida muayyan qiyinchiliklar tug'diradi, sababi, og'zaki nutq muloqoti adabiy leksikadan sezilarli darajada farq qilib, ko'pincha erkin so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan norasmiy, o'sha til egalariga ma'lum va tushunarli bo'lgan leksik elementlardan foydalaniladi. Bunday holatda tarjimonning yuksak darajadagi mahorati, sinchkovligi hamda madaniyatlararo tavofutni hisobga olish qobiliyati nihoyatda muhimdir. Masalan, "bit-bozor"ni ingliz tilida ishlatiladigan "second-hand market" deb almashtirish ham mumkin, biroq, boshqa tomondan qaralsa bu ibora *not new; having been used in the past by someone else* (Cambridge Advanced Learner's Dictionary 2008) // *yangi emas, ilgari kimdir tomonidan ishlatilga, ikkinchi qo'l* ma'no mazmunini ifodalaydi. Bunda barcha mahsulotlarga nisbatan ushbu termini qo'llash biroz no'rin, bizningcha. Masalan, *avtomobil, telefon, velosiped* kabi texnik vositalar yoki uy-jihozlariga nisbatan ushbu leksikani qo'llash joiz hisoblanadi, ammo kiyim-kechak, oziq-ovqat kabi mahsulotlarga

ishlatish milliy-madaniy xususiyatlarga ko'ra to'g'ri kelmasligi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, "junk market" leksikasi esa ko'proq mos keladigan analog sifatida qo'llanilib, uni "narh-navosi past, oddiy bozor" sifatida Britaniya sodda so'zlashuv nutqida keng yuritiladi.

3. Adekvativ (mos) almashtirish orqali. Tarjima jarayonida uchinchi yondashuv adekvat almashuv usuli bo'lib, tarjimon original leksikaning ma'no va uslubini imkon qadar saqlab, asarning umumiy g'oyasi, uslubi va konsepsiyasidan kelib chiqqan holda, mos va madaniy nuqtayi nazardan maqbul variantni tanlaydi. Mazkur usulda tarjimon asl matndagi stilistik tus, emotsional-ekspressivlik, subyektiv-baholovchi ma'nolarni boshqa tilga aniq va to'g'ri ravishda o'tkazishga harakat qiladi. Ushbu bozorni oddiy xalq orasida qanday talqin qilishini va bu iborani tildagi obrazlilikini yetkazish uchun yuqorida ta'kidlangan, "junk market" yoki "thrift market" kabi ifodalarni tanlashi mumkin. Masalan, G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida qo'llanilgan "bit bozor" iborasi o'zbek madaniyatida turli xil arzon, xalq o'zi yetishtirgan meva-sabzavotlar, o'zlari qo'l mehnati yordamida yaratgan buyumlar, kiyim-kechaklar, ayrim hollarda eskirgan mahsulotlar sotiladigan joy sifatida xalq orasida mashhur katta ochiq rastalardan tashkil topgan bozor, lekin buni to'g'ridan-to'g'ri boshqa madaniyatga tushuntirish uchun tarjimon lingvomadaniy kontekstni ham hisobga olishi lozim. Shu jihatdan kelib chiqib, bizningcha, adekvat yondashuv tarjimonning ijodiy va strategik qarorlar qabul qilishini talab qiladi.

Bundan tashqari, tarjima jarayonida bir qator muhim usullar ham mavjud bo'lib, ularga adaptatsiyali (soddalashtirish, yengillashtirish, muvofiqlashtirish), antonimik (onomaniya – zid, ammo monand birikmalar yordamida), transliteratsiya (grafik obrazini tizimlashtirish), transkripsiya (so'zlarni tarjima tili tovushlari vositasida), transpozitsiya (so'zlarni grammatik va sintaktik tartibini o'zgartirish), modullashtirish (ma'nosi saqlangan holda iboralarni berish), kalkalash (tarkibiy qismlarini alohida ajratgan holda), erkin tarjima (muallifning emas tarjimonning ijodiy uslubi ustunligi), ijodiy tarjima (kitobxonga ma'qul bo'ladigan so'z san'ati, ijodiy mazmuni, intonatsiyasi, manerasi), so'zma-so'z tarjima (to'g'ridan-to'g'ri hech qanday o'zgarishlarsiz), hijjaviy tarjima (shakliy o'xshashlikka asoslangan mexanik tarjima) va h.k [Peçkep 2007, 135]. Har bir tarjima negizida matn hamda kontekst mutanosibligi yotadi, ularning turli jihatlariga mos ravishda tarjimon

maqsadiga muvofiq keladigan usul tanlanadi va qo'llanadi.

Yuqorida keltirilgan G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida ishlatilgan *bit-bozor* leksik birikmasi ingliz tiliga tarjima qilishda **so'zma-so'z tarjima** usuli foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin. Bunda *bit-bozor* iborasi *the louse market* sifatida o'g'irilgan. **So'zma-so'z tarjima** usulining mohiyati, tarjimada har bir so'zning hech narsani almashtirmasdan to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentini tanlashga asoslanadi, lekin bu jarayonda tilning stilistik, madaniy va kontekstual jihatlari ko'pincha inobatga olinmaydi. Sababi, mazkur usulda tarjimon leksik birliklarni qayta guruhlamasdan yoki moslashtirmasdan, o'sha leksemani boshqa tildagi tarjimasiga, ya'ni ekvivalentiga e'tibor qaratadi va o'giradi. *Bir-bozor* leksik birikmasida o'zbek tilida *bit* – qon so'ruvchi hasharotlar turkumiga kiruvchi parazit sifatida mazmunini anglatib, ingliz tilida *louse* deb tarjima qilingan, ya'ni – *a very small insect that lives on the bodies or in the hair of people and animals* [Cambridge Advanced Learner's Dictionary 2008] ma'nosini bildiradi. Biroq, ushbu leksemani so'zma-so'z tarjima qilish natijasida asl ma'no va madaniy konnotatsiyalarni to'liq saqlab qolish mushkul bo'ladi. Zotan, o'zbek tilida *bit-bozor* iborasi xalq og'zaki nutqida o'ziga xos substandart sifatida ishlatilib, u haqiqiy bozorning xilma-xilligi va arzon mahsulotlarni tasvirlash uchun foydalaniladi. Shu sababli, *louse market* kabi tarjima mazmunan jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, stilistik jihatdan asar o'quvchisiga to'g'ri hamda ijobiy taassurot yetkazmasligi mumkin.

E'tiborimizni yana bir kollokvial leksikaga qaratsak, ya'ni *puk bermoq* leksikasi o'zining ko'p qatlamli lug'aviy ma'nosi bilan ajralib turadi. Asosan, bu so'z ot va sifat so'z turkumlarida ifodalaniib, uning asosiy ma'nosi "po'k" shaklida "ichki bo'shliq yoki chirigan joy" sifatida ifodalanadi. Ushbu terminning denotativ ma'nosi "daraxtning ichi chirigan yoki bo'sh bo'lagi", "g'ovak o'simta", yoki "bo'sh, ma'nosiz" kabi holatlarda ishlatiladi. Shuningdek, ko'chma ma'noda "xom-semiz" yoki "sayoz, bo'sh" kabi boshqa 8 xil semantik variantlari ham mavjud.

Lekin, og'zaki so'zlashuvda *puk bermoq* birikmasi o'ziga xos ifoda vositasi sifatida ikkita asosiy konnotativ semantikada uchraydi. Birinchi holatda, *puk bermoq* kishi ichki qo'rquv yoki noaniqlik hissi bilan valdiramoq, ya'ni "sir boy bermoq" ma'nosida keladi. Ushbu ma'noda *puk bermoq* kishining ichki holatini, ehtiyotkorlik va ikkilanish tuyg'ularini ifodalaydi: *Nima balo bo'ldi, ering ikkovimizning ishimizni sezib qolganmi deymanov, yoki puk*

berib qo'ydingmi?... [Shum bola. G'afur G'ulom 2018, 48].

Ikkinchi holatda esa *puk uchmoq* birikmasi yolg'onga ishonib qolish yoki aldanish holatlarini anglatadi. Bunda frazema aldanish yoki soddalarcha ishonish ma'nosida keladi va laqqillash holatini ifodalaydi: *Omon ham mening gapim-ga "po'k" uchgan bo'lsa kerak, ikki gapning birida "haha, haha", deb qo'yar edi, — dedi Shum bola [Shum bola. G'afur G'ulom 2018, 18].*

Misollardan ma'lumki, muallif G'afur G'ulom kollokvial ifodalarning badiiy matndagi qo'llanishida o'ziga xos so'z ustaligi va ijodiy mahoratini namoyish etgan. Lingvistik va stilistik jihatdan, *puk bermoq* leksikasi jonli xalq nutqining bir qismi bo'lib, asarga emotsional rang-baranglik qo'shadi va o'quvchi bilan yanada yaqin aloqada bo'lish imkonini yaratadi.

Mazkur qissaning ingliz tilidagi tarjimasida, *puk bermoq* birikmasining semantik boyligi biroz soddalashtirilgan. Asarning tarjimasi kontekstda ushbu frazemaning asosiy ma'nosini yo'qotib, faqatgina *"to feel attitude"* yoki *"to believe"* [I.M.To'xtasinov va U.R.Yo'ldoshev tarjimasi 2017] kabi oddiy ifodalar bilan cheklangan. Bu tarjima, aslida, muqobil (ekvivalent), o'xshash (analog) yoki adekvat tarzda translyatsiya qilinmaganligini anglatadi. Shu sababli, bu tarjimada tarjimonlik jarayonida konnotativ qatlamlarning yo'qolganligi seziladi. Bizningcha, bunday muammoli tarjimalar badiiy matndagi hissiy va madaniy boyligining o'quvchiga yetkazilishini cheklab qo'yadi.

Berilgan misollarni hisobga olib, *puk bermoq* iborasining tarjima variantlarini yanada mazmunli ifoda qilish uchun quyidagi variantlarni taklif qilish mumkin:

1. *To lose one's nerve* // qo'rquvga tushmoq - bu tarjima *puk bermoq* iborasining his-tuyg'ularni ifodalovchi tomonini, ya'ni kutilmagan vaziyatda ikkilanib qolishni ifodalaydi.

2. *To babble nervously* // og'izdan chiqib ketmoq - ushbu ibora *"puk bermoq - valdiramoq"* (rambling out of nervousness)ning ehtiyotsizlik yoki asabiylashish tufayli sirni ochib qo'yish ma'nosini ifodalaydi. Bu ibora ingliz tilidagi *"to spill the beans"* ekvivalentiga yaqinroqdir.

3. *To spill the beans* // gullab qo'ymoq - mazkur variant *puk bermoq*ning muloqotda valdiramoq va ortiqcha narsalarni aytib qo'yish holatlarini ifodalaydi.

4. *To fall for it* // yolg'on yoki o'ylamasdan aytilgan gapga ishonib qolish, *puk uchmoq* - ibora biror kishining aldanishi yoki biror yolg'on gapga laqqa tushishini ifodalaydi. Bunga yaqin

inglizcha iboralar sifatida “*to fall for it*” yoki “*to be taken in*” keltirilishi mumkin.

5. **Getting duped** // ishonib qolmoq" - *puk uchmoq* iborasi uchun mos variantli substandart bo'lib, biror gapga osongina ishonib qolish, ya'ni laqqa tushmoq ma'nosini bildiradi.

Mazkur variantlar “puk bermoq” va “puk uchmoq” iboralarining mazmunini yanada kengroq qamrab olib, tarjimada jonlilik va hissiyotni kuchaytirishga yordam beradi, degan umiddamiz.

Bundan tashqari, ko'plab badiiy asarlarda okkazional substandart leksik birikmalarni uchratishimiz mumkin, chunki muallif o'zining badiiy mahorati va so'z boyligini namoyon etish maqsadida original hamda o'ziga xos leksik elementlar yaratishga intiladi. Bu turdagi til birikmalari asarning emotsional va estetik mazmunini yanada kuchaytirib, o'quvchida chuqur taassurot qoldirishga yordam beradi. Muallif uchun bu okkazional substandart leksikadan foydalanish usuli asarning matn o'ziga xosligini yaratishda, obrazli fikrlash imkonini berishda ham ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, okkazional leksika asar muallifining stilistik va lingvistik o'ziga xosligini aks ettirishda muhim vositadir va o'quvchiga mazkur matnni esda qolarli qilib ko'rsatadi.

Substandart leksika	O'zbek tilida berilishi	“Shum bola” qissadagi kontekst ifodasi	Ingliz tiliga I.M.Toxtasinov 'tarjimasi	Izoh
Sleng	Ahli lippa	pul topish va to'plashga berilib ketgan shaxs	----	Pul topish va to'plashga berilib ketgan shaxslarga nisbatan qo'llanuvchi ibora.
Kollokvial leksika	Puk bermoq	1. Aytib qo'ymoq 2. Ishonmoq	1. To feel attitude 2. To believe	3. Qo'rqishyoki qat'iyatsizlik orqasida og'izdan gullamoq, valdiramoq, sir boy bermoq. 4. Yolg'on gapga ishonmoq, laqqa tushmoq, laqillamoq
Dialektal leksika	Dakana	Oltmishlardan oshgan bir xotinning boshiga o'ralgan	Shawl	Ayollar ro'moli; odatda qora yoki oq satindan tayyorlanadi va soch farqini berkitib, sochni tutib turishga xizmat qiladi. Ko'proq o'rta yoshli va keksa ayollar katta (ko'pincha oq doka) ro'mol tagidan o'raydilar. Ayrim joylar (Farg'ona vodiysi)da durra, durracha ham deyiladi.

Jargon	<i>Qor tiq</i>	Sartarosh bosh og'riqli kishilarning chakkalarini tilib, ustiga qortiq qo'yib qon olgan asbob	Khorikh	"Qor tiq" qadimgi tibbiy amaliyotlarda qo'llanilgan asbob bo'lib, odatda ho'kiz yoki sigir shoxidan yasalgan. Bu "sartarosh" uchun qo'llaniladigan jargon leksika
Argot	<i>Takya</i>	Hojiboboning ko'knorixonasi	The rest house, Takya	1. Turarjoy, makon, manzil. Odamlar to'planib ulfatchilik qiladigan joy 2. Bangi va ko'knorilar to'planadigan joy; ko'knorixonona
Vulgarizm	<i>Haromi</i>	Hojiboboning shum bolaga haqoratomuz murojaati, so'kinishi	Buster, bastard	Shunday ma'noli so'kish, haqoratni bildiradi; iflos, yaramas.
Okkazional sleng	<i>Parrextagina bola</i>	Mirsalimning shum bolaga achinib qo'llagan iborasi	Poor boy	Fors tilidan olingan so'z bo'lib, "pati to'kilgan" degan ma'noni anglatadi. Dastlab qushlarning mavsumiy pat to'kishi jarayonini bildirgan bu atama, insonga nisbatan qo'llanganda himoyasiz yoki yordamga muhtoj holatni ifodalaydi.
Ruscha o'zlashmalar	<i>So'lkavoy</i>	Bir so'mlik tanga	Sulkavay	Rus tilidan olingan baynalminal so'z - целковый. Bir so'mlik tanga, bir so'mlik pul

Masalan, mashhur adabiyotshunoslardan biri Y. Lotman okkazional leksika orqali muallif o'z asarini madaniy kontekstda yangicha anglatish imkoniyatiga ega bo'lishini ta'kidlaydi [Lotman 1977, 169]. Shu bilan birga, bunday leksika tahlil qilinar ekan, u asar qahramonlari nutqining jonliligini oshirishi, o'quvchiga esa yanada boy til hislatlarini kashf etishda yordam berishi bilan ham ahamiyatlidir.

A. A. Reformatskiyning izohiga ko'ra, okkazional birliklar matnning umumiy tuzilmasi ichida paydo bo'lgan va maxsus kontekstda ma'lum bir ma'noni ifodalovchi noyob so'zlar yoki iboralar hisoblanadi [Реформатский 1967, 112]. Shuningdek, V.V.Vinogradovning asarlarida okkazionalizm ifodalari adabiy asarning stilistik rang-barangligini oshirishga xizmat qilishi ta'kidlangan [Виноградов 1963, 146].

Bu ta'riflarga ko'ra, okkazional birliklar nafaqat leksik ma'noda, balki semantik va stilistik jihatdan ham asarning o'ziga xosligini ta'minlaydi, o'quvchi va yozuvchi o'rtasida aniq estetik va emotsional bog'lanishni yaratadi, deyishimiz mumkin.

Asarda berilgan ana shunday okkazonal substandartlardan biri *parrextagina bola* iborasidir:

– *Parrextagina bola*, – dedi usta Mirsalim, – *ishqilib, shu ko'zi tor sarrof ustingdan to'ningni tortib olmasa bo'lgani edi. Ko'p ziqqna odam-da. Bo'lmasa, shuncha pul-a? Bitta sariq chamasi...* [Shum bola. G'afur G'ulom 2018, 152].

Ushbu leksik birlik, asarda o'ziga xos nutqiy holatni va obrazni yaratishga xizmat qiladi. "*Parrextagina*" so'zi lingvistik jihatdan kollokvial leksikaga mansub bo'lib, fors tilidan olingan "pati to'kilgan" degan ma'noni aks ettiradi. So'z denotativ ma'noda parrandalarda turli mavsumlarda kechadigan tullash holatini aks ettiradi. Bu jarayonda parranda o'zini himoya qiluvchi vositalardan biri, patlaridan ayriladi va himoyasiz qoladi. Insonga nisbatan qo'llanilganda ham uning homiy-himoyasiz ekanligi nazarda tutiladi [Abdullayeva 2022, 98]. Bunday substandart leksik birliklar asar qahramonining xarakteri, ijtimoiy mavqei va psixologik holatini yanada teranroq tasvirlashda qo'llaniladi.

"*Parrextagina bola*" iborasi bilan muallif, o'quvchiga qahramonning zaifligini, jamiyatda o'zini himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmaganligini bildirmoqda. Bu esa qahramon obrazining realizm va empatiya nuqtayi nazaridan yanada jonlanishini ta'minlaydi. Mazkur ibora, shuningdek, asarda ishlatilgan okkazonal substandart leksika namunasi sifatida muallifning ijodiy yondashuvini ko'rsatadi. G'afur G'ulomning bunday substandart leksikani qo'llashi, asar o'quvchilarida kuchli emotsional ta'sir uyg'otishga yordam beribgina qolmay, mazkur iboraning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ingliz tiliga tarjimada *parrextagina bola* iborasi "*poor boy*" shaklida berilgan. Asl matnda "parrexta" so'zi himoyasiz, kuchsiz holatni, parranda patidan mahrum bo'lganida qanday zaif bo'lsa, xuddi shunday himoyasizlikni ifodalaydi. Bu so'z faqatgina rahmdillikni emas, balki himoyadan yiroqlik va ehtiyoj holatini aks ettiradi.

Tarjimada "*poor boy*" iborasi ishlatilgani orqali aslida faqatgina bechora holati ifodalangan, lekin o'zbek tilidagi *parrextaginaning* tasviriy ma'nosi va obrazlilik boy berilgan. Mazkur misol ko'rsatadiki, madaniy jihatdan boy va o'ziga xos substandart leksik birliklarni tarjima qilishda aynan o'sha leksik birlikning obrazli ifodasini yetkazish qiyin bo'ladi:

"*Poor boy*" master Salim said, "*Sarrof may take back his robe*" [To'xtasinov va Yo'ldoshev tarjimasini 2017, 125].

Darhaqiqat, "*parrextagina bola*" iborasi asarda parrexta so'zining yosh bolaga nisbatan qo'llanilishi orqali hamdardlik bilan bir oz kamsituvchi ma'noda ham ishlatilgan. Bu yerda "parrexta" asli, "ko'rimsiz, kuchsiz, himoyasiz" ma'nosini beradi, lekin fe'l birikma sifatida foydalanilganda u bolaning zaifligini va o'zligini ifodalaydi. Tarjimada "poor" so'zi simpatik ohang beruvchi sifatida ishlatilgan bo'lsa-da, "*parrexta*"ning o'ziga xos emotsional tonini to'liq aks ettirmaydi. Ushbu inglizcha variant asl ma'no qatlamini yetarlicha to'liq ifodalashga o'zligini qiladi, chunki "*parrexta*"ning substandart va salbiy ohangiga mos tusni bera olmaydi. Muqobil variant sifatida, bizningcha, "*poor lil' runt*" (poor littlr runt) kabi so'zlashuvga xos variant ishlatilishi mumkin edi. "*Runt*" so'zi zaif yoki ahamiyatsiz kimsani anglatuvchi salbiy tusga ega bo'lib, bu "*parrexta*" so'zining konnotatsiyasiga yaqinroq keladi. Shuningdek, "*scrawny kid*" yoki "*puny little guy*" iboralari ham mazmunan yaqin bo'lib, bolaning kuchsizligi va himoyasizligini aks ettira oladi.

Xulosa

Shu nuqtayi nazardan, xulosa qilib aytganda, badiiy diskursda substandart leksik birliklarning mavjudligi katta spektrda izchil va batafsil tahlil qilinishi, ularning muloqot jarayonidagi ahamiyati yanada kengroq ochib berilishi zarur. Xususan, substandart leksikaning funksional aspektlari va ijtimoiy ma'nodagi konnotatsiyalari badiiy asarlarning o'ziga xos uslubi va ekspressivligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kabi so'z va iboralar orqali asar qahramonlarining xarakteri, nutq xususiyatlari hamda asarning umumiy estetik qiyofasi yanada boyitiladi. Badiiy matnlarni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilishda substandart leksik birliklarning so'zma-so'z tarjima usuli har doim ham samarali bo'lmasligi mumkin, chunki bu usul mazmuni to'g'ri yetkazishda qiyinchiliklar tug'diradi.

Substandart birliklarni tarjima qilishda analog va adekvat translatsionologik usullar ko'proq muvaffaqiyatli bo'lib, ularning madaniy va lingvistik kontekstga mos ravishda qo'llanilishi samarador hisoblanadi. Shu bilan birga, tarjima jarayonida lingvomadaniy tafovutlarni hisobga olish zarur. Sababi, har bir xalqning o'ziga xos ifoda uslublari va madaniy qirralari mavjud bo'lib, bu jihatlarni tarjimada to'g'ri ifoda etilmasa, o'quvchiga to'liq yetib bormasligi mumkin. Tarjimonning kreativ yondashuvlari, lingvistik moslashuv va uslubiy transformatsiyalar kiritish orqali

asl ma'no va uslubni saqlashga erishiladi. Shu bois, badiiy tarjima jarayoni faqat lingvistik emas, balki madaniy muloqot vositasi sifatida ham hal qiluvchi omil bo'la oladi. Bunday jarayonlarda tarjimon asarda qo'llangan substandart leksik birliklarning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi qadrini hisobga olib, muqobil yoki o'xshash usullardan foydalanishi, o'z navbatida, tarjimaning sifatini oshirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

- Abdullayeva, R.Y. 2022. *O'zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi*. Toshkent: Poytaxt exclusive nashriyoti.
- Barthes, R. 1970. *Paris*. Editions du Seuil.
- Barthes, R. 1977. *Image-Music-Text*. New York: Hill and Wang.
- Bassnett, S. 2013. *Translation Studies*. London, New York: Routledge.
- Виноградов, В.В. 1963. *Очерки по стилистике русского языка*. Москва.
- G'afur G'ulom. 2018. *Shum bola. Qissa*. Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi.
- Phelan J. W. 2022. *Literature and Understanding. The value of a close reading of literature*. New York: Routledge.
- Lotman, Y. M. 1977. *The Structure of the Artistic Text*. USA: University of Michigan Press, 300 p.
- Tukhtasinov, I.M., Yoldoshev U.R. 2017. *A naughty boy by Gafur Gulam*. Tashkent: Yangi asr avlodi.
- Реформатский, А.А. 1967. *Введение в языковедение*. Москва: Просвещение.
- Рецкер, Я.И. 1950. "О закономерных соответствиях при переводе на родной язык". *Вопросы и методики учебного перевода: сборник статей*, 156 – 183. Москва: Издательство Академии пед. Наук РСФСР.
- Рецкер, Я.И. 2007. *Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. Дополнения и комментарии Д.И.Ермоловича*. Москва: Р.Валент.
- Умархўжаев, М.Э. 2010. *Умумий тилишунослик. Ўқув қўлланма*. Андижон: Жаҳон-интер-принт.
- Quronov, D. 2004. *Adabiyotshunoslikka kirish. Badiiy asar tahlili*. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq me'rosi nashriyoti.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006-2008*. М.Мадвалиев таҳрири остида. 5 жилдли. 3-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.
- Collins Cobuild English Language Dictionary*. William Collins Sons, Co Ltd., 1987. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/flea-market#>
- Cambridge*. 2008. *Advanced Learner's Dictionary*. 3rd Edition. Spain: Cambridge University Press. 1820 p. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/second-hand>
- Cambridge*. 2008. *Advanced Learner's Dictionary*. 3rd Edition. Spain: Cambridge University Press. 1820 p. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/second-hand>

Linguistic and Cultural Study of Profanity in Uzbek Literature and its Critical and Analytical Translation into English

Dilafuz Satimova¹

Abstract

This article investigates the linguistic and speech characteristics of substandard vocabulary in Uzbek literature, highlighting its linguistic-cultural, sociological aspects, and translation challenges. The theoretical and scientific approaches of both Western and Eastern linguists on this issue are critically analyzed. The study employs various methodologies, including comparative analysis (in the context of English and Uzbek languages), typological method (based on characterological features), descriptive method (using tables), distributive analysis (through the expression of specific substandard units in literary discourse), statistical analysis method (quantitative assessment of lexical units), and translational approach (translation techniques). The results of the study, based on examples from Gafur Gulom's novella "Shum bola" (The Rascal or Naughty boy), demonstrate the use of substandard lexical units in literary discourse and their reflection in the translation process into non-related languages, particularly in the linguistic and cultural context. In conclusion, the following key findings were reached: 1) The presence of substandard lexical units in literary discourse was thoroughly analyzed, and their importance in communication was elucidated; 2) it was determined that the literal translation method of substandard terms from Uzbek to English is not always the most effective for translators, as it may create difficulties in conveying the intended meaning; 3) the analog and adequate translation methods were found to be more successful in translating substandard units, particularly when these methods are applied in accordance with cultural and linguistic contexts, enhancing the overall effectiveness.

Key words: *literary discourse, substandard, translational, equivalent, analog, adequate, literal translation, interpretation, lexical unit, occasionalism.*

---

¹ *Dilafuz N. Satimova* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor, Doctoral Student (DSc) at Andijan State University.

E-mail: dilmus09@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4640-601X

For citation: Satimova, D.N. 2024. "Linguistic and cultural study of profanity in Uzbek literature and its translation into English". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 6 – 22.

References

- Abdullayeva, R.Y. 2022. *O'zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi*. Toshkent: Poytaxt exclusive nashriyoti.
- Barthes, R. 1970. *Paris*. Editions du Seuil.
- Barthes, R. 1977. *Image-Music-Text*. New York: Hill and Wang.
- Bassnett, S. 2013. *Translation Studies*. London, New York: Routledge.
- Vinogradov, V.V. 1963. *Ocherki po stilistike russkogo yazyka*. Moskva.
- G'afur G'ulom. 2018. *Shum bola. Qissa*. Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi.
- Phelan J. W. 2022. *Literature and Understanding. The value of a close reading of literature*. New York: Routledge.
- Lotman, Y. M. 1977. *The Structure of the Artistic Text*. USA: University of Michigan Press, 300 p.
- Tukhtasinov, I.M., Yoldoshev U.R. 2017. *A naughty boy by Gafur Gulam*. Tashkent: Yangi asr avlodi.
- Reformatskiy, A.A. 1967. *Vvedenie v yazykovedenie*. Moskva: Prosveshchenie.
- Resker, Ya.I. 1950. "O zakonamernix sootvetsviyax pri perevode na rodnoy yazyk". *Voprosi i metodiki uchebnogo perevoda: sbornik statey*, 156 – 183. Moskva: Izdatelstvo Akademii ped. Nauk RSFSR.
- Resker, Ya.I. 2007. *Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika. Ocherki lingvisticheskoy teorii perevoda. Dopolneniya i komentarii D.I.Yermolovicha*. Moskva: R.Valent.
- Umarxo'jaev, M.E. 2010. *Umumiy tilshunoslik. O'quv qo'llanma*. Andijon: Jahon-inter-print.
- Quronov, D. 2004. *Adabiyotshunoslikka kirish. Badiiy asar tahlili*. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq me'rosi nashriyoti.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. 2006-2008*. M.Madvaliev tahriri ostida. 5 jildli. 3-jild. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- Collins Cobuild English Language Dictionary*. William Collins Sons, Co Ltd., 1987. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/flea-market#>
- Cambridge*. 2008. *Advanced Learner's Dictionary*. 3rd Edition. Spain: Cambridge University Press. 1820 p. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/second-hand>
- Cambridge*. 2008. *Advanced Learner's Dictionary*. 3rd Edition. Spain: Cambridge University Press. 1820 p. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/louse>

Raqamli texnologiyalar diskursi tarjimasida sun'iy intellekt ChatGPT va Google Translate tarjimon dasturlarining farqi

Umida Mahmudova¹

Abstrakt

Ushbu maqolada sun'iy intellekt tizimlarining tarjima jarayonidagi roli, xususan, Google Translate va ChatGPT kabi tizimlarning samaradorligi tahlil qilingan. Maqolada, sun'iy intellektning "o'ylash" va inson ongiga bo'lgan ta'siri, shuningdek, uning tarjima tizimlaridagi qo'llanilishi, texnik fikrlash va kognitiv jarayonlar haqida bahs yuritiladi. Tadqiqotda sun'iy intellekt tizimlarining tarjima dasturlaridagi xatoliklari va ularning turlari, shu jumladan grammatik, mazmun va kontekstga oid xatoliklarni tahlil qilib, ChatGPT tizimi Google Translatega nisbatan yaxshiroq natijalar ko'rsatgani aniqlangan. Maqolada shuningdek, sun'iy intellektning ijtimoiy va ta'lim sohalariga ta'siri, uning ilmiy va texnik tillarda qanday ishlashga moyilligi haqida ham fikrlar keltirilgan.

Maqolada, shuningdek, sun'iy intellekt tizimlarining o'z-o'zini o'rganish imkoniyatlari va tilni yaxshilashdagi doimiy yangilanish jarayonlari ham tahlil qilingan. Bundan tashqari, sun'iy intellektning inson tarjimonlari bilan hamkorlikda qanday qilib yuqori sifatli tarjima natijalarini taqdim etishi mumkinligi haqida ham so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, tarjima tizimlari, Google Translate, ChatGPT, mediamatn tarjimasini, neyron tarmoqlar, kognitiv jarayonlar, ijtimoiy ta'sir.*

Kirish

Sun'iy intellekt – bu avvalo zamonaviy texnologiyalar bozorining mahsulidir. "Sun'iy intellekt" atamasi o'zida inson intellekti bilan tenglikni inkor etadi. Sun'iy, tabiiy yoki o'ziga xos emas. Tarjima faoliyati haqida gapirganda, bizning misollarimizda dastur algoritmiga rioya qilish lingvistik birxillikka olib keladi, agar

---

¹ Umida Mahmudova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Qarshi davlat universiteti.

E-pochta: umidamahmudova1010@gmail

ORCID ID: 0000-0001-8791-8970

Iqtibos uchun: Mahmudova, U. 2024. "Raqamli texnologiyalar diskursi tarjimasida sun'iy intellekt ChatGPT va Google Translate tarjimon dasturlarining farqi". *O'zbekiston: til va adabiyot* 4: 23 – 36.

davom etsa – fikrlashning individual xususiyatlarini avtomatik tarzda yo‘q qilishga, keyin esa ong deformatsiyasiga olib keladi. Mashina o‘ylamaydi, u “boshqaradi”. Mashinalarda dunyoning yaxlit modeli va insonlar bilan qanday o‘zaro aloqada bo‘lishi haqidagi tushuncha yo‘q. Ko‘pgina intellektual sxemalar faqat bitta vazifani bajarishga mo‘ljallangan va undan biron-bir og‘ishish bilan sun‘iy intellekt unga mos kelmaydi.

Prinston universitetining professori Maykl Graziano (Graziano) o‘zining “Ong” nomli kitobida sun‘iy intellekt tashuvchilariga shaxsiyatni o‘tkazish, ya‘ni inson ongi raqamli ko‘rinishga keltirish imkoniyatlarini muhokama qiladi. Neyrobiologiya nuqtayi nazaridan, bu g‘oya juda zaif ko‘rinadi, chunki Graziano statik bog‘lanishlarning o‘tkazilishi haqida gapiradi, o‘z navbatida, kognitiv jarayonlar, asosan, miya faoliyati orqali yuzaga keladi, faqat uning tuzilmasi emas. Haqiqatni ko‘p o‘lchovli idrok etishdagi qobiliyatsizlik, shubhasiz, texnokratlarning befarqligiga olib keladi, va bunday befarqlik – bu gumanitar vositalar bilan farqlashning yo‘qligini namoyish etadi [Грациано 2021].

Texnokratik tilni olib yuruvchilar – amaliy, lekin uning ichida emotsional-psixologik, etnik, axloqiy va boshqa mazmuni o‘z ichiga olmaydigan til, ko‘pincha hukumatning tayanchiga aylanadi, bu esa ongni mexanik tarzda nazorat qilishga va oddiy odamni mashinaga yaqinlashtirishga qiziqqan hokimiyatni qo‘llab-quvvatlaydi, bu esa odamni uning yaxshilanishi foydasi haqida o‘ylashga o‘rgatadi va qiziqarli bir tasvir yuzaga keladi: o‘z matn-mizni boshqa tilga tez tarjima qilayotganda, kompyuter yordamida biz ataylab (bu bizning o‘zimizning tarjima jarayonini introspektiv kuzatishimizda ta‘kidlaganimizdek) mashinaning algoritmiga moslashishga harakat qilamiz. Ya‘ni, o‘z ishimizni osonlashtirish uchun biz ataylab “mashinaga qarshi boramiz”. Yagona mukammal sun‘iy intellekt yaratishdan ko‘ra, individual aqliy faoliyatni nazorat qilish osonroqdir. Shunday qilib, foydalanuvchini mashinaga qo‘shimcha qilib “tarbiyalash” jarayoni yuzaga keladi.

Maxsus tarjimonlar va keng qamrovli sun‘iy intellekt o‘rtasidagi katta farq ularning o‘qitish usullarida yotadi. Tarmoqqa takroran turli misollar ko‘rsatiladi va u o‘z tarjimalarini o‘quv ma‘lumotlar to‘plamidan olingan tarjimalar bilan solishtiradi. Agar farqlar aniqlansa, tarmoqning kamchiliklari tegishli tarzda tuzatiladi [DeepL 2021a].

Katta til modellari, masalan, ChatGPT holatida esa model-larga millionlab gigabayt ma‘lumotlar uzatiladi va ular o‘qitiladi,

so'ngra maqolalar yozish yoki matn tarjima qilish kabi vazifalarni bajarish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Bizning tarjimon sifatida birinchi tanlovimiz Google Translate bo'ldi, chunki u keng tarqalgan. 2016-yilda olingan ma'lumotlarga ko'ra, Google Translate har kuni 140 milliarddan ortiq so'zni 100 dan ortiq til kombinatsiyasida tarjima qiladi (Deepl 2021a). Kelajakda mashina tarjimonlaridan foydalanish yanada ortadi va Google Translate eng keng tanilgan va eng ko'p ishlatiladigan tizim bo'lgani uchun bizningcha, u tadqiqot qilish uchun qiziqarli obyekt.

ChatGPT - katta til modeli misolida keltirilgan. Quyida NMT (neyronli mashina tarjimasi) va BYM (katta til modeli) o'rtasidagi farqlarni ko'rib chiqamiz. 2022-yil 30-noyabrda ChatGPT 3 (biz foydalanayotgan ChatGPT 4 ning eski versiyasi) ommaga taqdim etilganidan so'ng, u "dunyo bo'ylab eng tez o'sayotgan onlayn vosita bo'lib, 5 kun ichida 1 milliarddan ortiq foydalanuvchini jalb qildi", deydi Euronews (Euronews). ChatGPT shuningdek, omma e'tiborini jalb qilgan birinchi katta til modeli bo'lib qolmoqda.

Tarjimon sifatida biz Google Translateni tanladik, ChatGPT 4da esa katta til modeli asosidagi tizim sifatida misollar tarjima qilindi. Tarjima qilish uchun mediamatn sifatida 2024-yildagi o'zbek tilidagi xabarlar uchun rasmiy Kun.uz va ingliz tilidagi xabarlar uchun Time saytidagi yangiliklar tanlab olindi.

Neyron tarmoqlari asosidagi tarjimonlarda matn hech qanday qo'shimcha ko'rsatmalarsiz kiritildi, ChatGPT uchun esa maxsus matnli so'rov tayyorlandi. Tarjimalar maxsus tuzilgan tarjimalarni baholash mezonlari asosida tahlil qilindi. Xatolar baholanib, ularning turlari bo'yicha taqsimlandi. Xatolar **K(V)** turdagi (kommunikatsion holat bilan bog'liq), **M(S)** turdagi (mazmun bilan bog'liq) yoki **T(H)** turdagi (tarjimada til bilan bog'liq) bo'lishi mumkin. Xatolarni jiddiyligi bo'yicha kichik, jiddiy va tanqidiy deb ajratish mumkin. Kichik xato – 2 ball, jiddiy xato – 5 ball, tanqidiy xato – 10 ball.

Jadval 1. Tarjimalarni kriteriyalarga ko'ra taqsimlanishi

Kommunikatsion holat bilan bog'liq (K)	Mazmun bilan bog'liq (M)	Til bilan bog'liq holat (T)
Madaniy moslik – tarjima qilingan matnning madaniy kontekstga mosligini tekshirish	frazeologik va qisqacha ifodalarni tarjima qilishda aniqlik	asliyatning stilistik xususiyatlarini buzadigan xatolar mavjudligi

Intonatsion ifoda – matndagi noaniqlik va xususiyatlarni (intonatsiya, urg'u) saqlash	ma'no mazmunini buzadigan xatolar mavjudligi	imlo va grammatika xatolarining yo'qligi
Auditoriyaga moslik – tarjima auditoriyasiga mos ravishda tilni tanlash. Tarjimada ma'lum kontekstning saqlanishi va muallifning niyatiga to'liq mos kelishi.	semantik to'g'rilik (ma'noni to'liq tiklash, xatolarsiz va qo'shimchasiz: "erkin tarjima" bilan bog'liq muammolar tufayli baholashda tafovutlar yuzaga kelishi mumkin).	sintaksisning tarjima tilining qoidalariga muvofiqligi va uning asliyatgamosligi; Sintaksis va frazeologiyaning tarjima tiliga mosligi
Tasniflash va strukturaviy xatoliklar – ma'no va strukturaviy to'g'ri tarjima qilish	madaniy va ijtimoiy jihatlardagi farqlarni hisobga olish, Tarjimadagi ma'no yaxlitligi, orfografik va grammatik to'g'riligi.	tarjima tilida madaniy elementlarni to'g'ri ifodalash, begona madaniyatni tushuntirish
Chet tildan tarjimaga qadar vaqt va manba – vaqt va manba sharoitlariga qarab tarjima aniqligi	mazmunni va nuanslarni izchil va to'liq aks ettirish, Ijtimoiy, ilmiy va texnik terminlarning aniq tarjimasi.	grammatik va leksik qurilmalarga rioya qilish Tarjima jarayonida qo'llanilgan uslub va metodning samaradorligi
	tarjima matnining o'quvchi va auditoriyaga yetkazilishi.	tarjima tilining o'ziga xosliklarini, ya'ni leksik va grammatik strukturalarini to'g'ri ishlatish.

Jadval 2. Tarjimalarni baholash mezonlari

Xato turlari	Baho
K 1 Ruxsat etilgan tarjima dizaynining xususiyatlari hisobga olinmaydi	2/5/10
K 2 Tarjima vakolatli tarjimaning lingvistik standartlariga mos kelmaydi	
M 1 tarjimada asossiz o'chirish mavjud	2/5/10
M 2 Tarjimada asossiz qo'shimcha mavjud	
M 3 Tarjimada ma'nosi manba matniga mos kelmaydigan so'z, atama, havola yoki kengroq kontekst mavjud	
T 1 tarjimaning sintaksisi, morfologiyasi, idiomatikligi, uslubi yoki reestri maqsadli til me'yorlariga mos kelmaydi.	2/5/10
T 2 Imlo yoki tinish belgilari maqsadli til me'yorlariga mos kelmaydi	

Xatolar va ularga beriladigan ballarni qanday hisoblayotganimizni tushuntirib o'tamiz. Original va tarjima jumalari jadvalga joylashtiriladi. Xatolar ajratiladi va raqamlanadi. Original o'ng tomonda, tarjima esa chap tomonda joylashadi. Shundan so'ng, xato turi ko'rsatiladi va zarur bo'lsa, qo'shimcha ma'lumot beriladi.

Google translate tarjimasini (o'zbek tilidan ingliz tiliga)

№	Asliyat	Tarjima	Xatolar
1	<p>O'zbek migranti: u vataniga oltin eksportidan ham ko'proq foyda keltiryapti.</p> <p>Bugun taxminan 2,5 million o'zbekistonlik xorijda mehnat qilyapti. Ular vatanga yuborayotgan pullar hajmi oltin eksporti tushumlaridan ham ko'proq, YAIMning naq 14 foizidan oshadi.</p> <p>Kun.uz Xalqaro mehnat migrantlari kunida chet elda ishlayotgan vatandoshlarning O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rniga e'tibor qaratdi.</p>	<p>Uzbek migrant: he brings more profit to his country than gold export.</p> <p>Today, approximately 2.5 million Uzbeks are working abroad. The amount of money they send to the country is more than the income of gold export, it is more than 14% of GDP. Kun.uz. On the International Day of Labor Migrants, he drew attention to the place of compatriots working abroad in the economy of Uzbekistan.</p>	<p>1.M3=2- "Working" so'zi mehnat qilmoq fe'li o'rnida ishlatilgan, lekin mehnat qilmoqdan ko'ra working so'zi kengroq ma'noni anglatadi. Bu unchalik katta xato emas, lekin yangi til o'rganuvchilar uchun biroz qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.</p> <p>2. T1=5- Ular vatanga yuborayotgan pullar jumlasini- The amount of money they send deb tarjima qilingan. Lekin they are sending deb tarjima qilinishi kerak. Chunki gapda davomiylik va ayni paytdagi degan ma'nolar anglashiladi.</p> <p>3. M3=2- O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rnini jumlasini "Place of " birikmasi bilan berilgan. Ammo place so'zi ko'pincha joy ma'nosida ishlatiladi. Uning o'rniga the role bilan tarjima qilish mumkin.</p>
5	<p>Energetika sohasini subsidiyalash 2028 yildan to'xtatiladi" - Jamshid Qo'chqorov Bosh vazir o'rinbosari Jamshid Qo'chqorov tariflar oshirilgani va aprelda yana oshirilishiga qaramay, nega budjetdan hali ham energetikaga subsidiyalar ajratilayotgani haqidagi savolga javob berdi. "Birinchidan, tariflarimiz haligacha xarajatlarni to'liq qoplaydigan darajaga chiqqani yo'q. Ikkinchidan, gazning ma'lum qismini import qilyapmiz", - dedi u.</p>	<p>Subsidizing the energy sector will be stopped from 2028" - Jamshid Kochkarov Deputy Prime Minister Jamshid Kochkarov answered the question why energy subsidies are still allocated from the budget, despite the increase in tariffs and the increase again in April. "First of all, our tariffs have not yet reached a level that fully covers costs. Secondly, we are importing a certain amount of gas," he said.</p>	<p>T1=10- "Aprelda yana oshirilish" birikmasi ingliz tilida "increase again in April" bilan berilgan va juda jiddiy xatolikka yo'l qo'yilgan. Vaholanki, ingliz tilida qayta oshirilish ma'nosini beruvchi aynan- resurgence so'zi mavjud. Bu yerdagi xatolik gapni aynan so'zma so'z tarjima qilishdan kelib chiqqan.</p>

ChatGPT tarjimasini tahlil qilish

Endi ChatGPT tomonidan amalga oshirilgan tarjimani tahlil qilamiz (Ilova 4). Yuqorida ta'kidlaganimizdek, biz ChatGPT 4 versiyasidan foydalanmoqdamiz. ChatGPT'ning o'ziga xosligi shundaki, tarjimon sifatida ishlash uchun unga matnli so'rov berish kerak. Matnli so'rov ingliz tilida tuzilgan, chunki ChatGPT o'zbek tilidan ko'ra ingliz tilini yaxshiroq tushunadi. Avval matnli so'rovni va uning o'zbek tilidagi tarjimasini keltiramiz (matnli so'rov yozish texnikasi sun'iy intellekt bo'yicha Mary Nurminen tomonidan 2023-yilda o'tkazilgan seminarida tekshirildi):

Task: You will translate the following text from Uzbek to English. Make sure, that English grammar and word order are adhered to. You can slice long sentences into shorter ones and switch up the word order to better follow English norms. The text has many abbreviations and jargon, which you also have to fully translate. Do not add or delete anything unnecessarily.

Topshiriq: Quyidagi matnni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilasiz. Ingliz tili grammatikasi va so'z tartibiga rioya qilinganligiga ishonch hosil qiling. Ingliz tili me'yorlariga yaxshiroq rioya qilish uchun siz uzun jumalarni qisqaroq qilib, so'z tartibini o'zgartirishingiz mumkin. Matnda ko'plab qisqartmalar va jargonlar mavjud, ularni ham to'liq tarjima qilishingiz kerak. Keraksiz hech narsa qo'shmang yoki o'chirmang.

ChatGPT 4 ilovasiga o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilish uchun mediamatnning har birini berishdan oldin ilovaga ingliz tilidagi buyruqni yubordik va quyidagi javoblarni qabul qildik:

Sure! Please provide the Uzbek text you'd like me to translate into English.

Of course! Please provide the Uzbek text you would like me to translate into English.

Please provide the text you would like me to translate from Uzbek to English.

Certainly! Please provide the Uzbek text you would like me to translate into English.

ChatGPT 4 tarjimasida (o'zbek tilidan ingliz tiliga)

№	Asliyat	Tarjima	Xatolar
1	<p>O'zbek migranti: u vatanga oltin eksportidan ham ko'proq foyda keltiryapti. Bugun taxminan 2,5 million o'zbekistonlik xorijda mehnat qilyapti. Ular vatanga yuborayotgan pullar hajmi oltin eksporti tushumlaridan ham ko'proq, YAIMning naq 14 foizidan oshadi. Kun.uz Xalqaro mehnat migrantlari kunida chet elda ishlayotgan vatandoshlarning O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rniga e'tibor qaratdi.</p>	<p>Uzbek Migrant: He is Bringing More Benefit to His Homeland than Gold Exports.Today, approximately 2.5 million Uzbeks are working abroad. The amount of money they send back to Uzbekistan exceeds the revenue from gold exports and accounts for more than 14% of the GDP. On International Migrant Workers' Day, Kun.uz focused on the role of compatriots working abroad in Uzbekistan's economy.</p>	<p>T2=5- Bu yerda bosh harf ishlatilishi bilan bog'liq xatolik mavjud. M3=2 Pulni yubormoq fe'li "Send back" tarzida tarjima qilingan. Bu yerda back so'zi ortiqcha.</p>
2	<p>Samarqandda avtobus piyodani urib yubordi. E'tiborli jihati, ushbu avtobusning orqa qismiga «Umr tezlikdan muhimdir» yozuvli banner joylashtirilgan.</p>	<p>A bus hit a pedestrian in Samarkand. Interestingly, a banner with the message "Life is more important than speed" was placed on the back of the bus.</p>	<p>M3=5. Bu yerda so'z qo'llash bilan bog'liq xatolik mavjud. E'tiborli jihati kirish so'zi ingliz tilida Interestingly tarzida tarjima qilingan. Ammo interestingly aynan qiziqarli tomoni shundaki deb tarjima qilinadi. K2=5- Tilshunoslikdagi Grammatik me'yorlarga mos kelmaydigan zamon qo'llanilishiga doir xatolik mavjud. Ya'ni Banner joylashtirilgan jumlasini was placed tarzida tarjima qilish kerak.</p>

Time (Google translate)

№	Asliyat	Tarjima	Xatolar
1	<p>What to Know About Bird Flu in the U.S. After CDC Announces First 'Severe' Human Case</p> <p>The Centers for Disease Control and Prevention confirmed on Wednesday the United States' first "severe" human case of H5N1 avian influenza—or bird flu, a zoonotic infection which has stoked fears of becoming the next global pandemic.</p>	<p>CDC birinchi "og'ir" odam kasalligini e'lon qilganidan keyin AQShda qush grippi haqida nimani bilish kerak</p> <p>Kasalliklarni nazorat qilish va profilaktika markazlari (CDC) chorshanba kuni Qo'shma Shtatlarda H5N1 parranda grippi yoki keyingi global pandemiyaga aylanish qo'rquvini uyg'otgan zoonoz infektsiya bo'lgan birinchi "og'ir" odam kasalligini tasdiqladi.</p>	<p>T 1 = 1 0 - C D C = C e n t e r s for Disease Control and prevention ya'ni Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>T1= 5- "Severe" so'zi og'ir emas, jiddiy bo'lishi kerak. Umuman olganda "severe" human case- insoniyat uchun jiddiy holat deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>M2=2- U.S qisqartmasi tarjimasi AQSH deb berilgan. Aslida Qo'shma Shtatlar tarzida tarjima qilinishi kerak.</p>
2	<p>Exclusive: New Research Shows AI Strategically Lying</p> <p>For years, computer scientists have worried that advanced artificial intelligence might be difficult to control. A smart enough AI might pretend to comply with the constraints placed upon it by its human creators, only to reveal its dangerous capabilities at a later point.</p>	<p>Eksklyuziv: Yangi tadqiqot AI strategik yolg'on gapirayotganini ko'rsatadi</p> <p>Ko'p yillar davomida kompyuter olimlari ilg'or sun'iy intellektni boshqarish qiyin bo'lishi mumkinligidan xavotirda edilar. Etarlicha aqlli sun'iy intellekt o'zini yaratuvchilari tomonidan qo'yilgan cheklovlarga rioya qilganday tuyulishi mumkin, ammo keyinroq o'zining xavfli imkoniyatlarini ochib beradi.</p>	<p>T1=10 AI qisqartmasi sun'iy intellekt deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>M3=2- For years, ko'p yillardan beri deb tarjima qilinsa jumla chiroyli chiqadi.</p> <p>T2=2- Etarlicha-Yetarlicha</p>

Time (Chatgpt4)

№	Asliyat	Tarjima	Xatolar
1	<p>What to Know About Bird Flu in the U.S. After CDC Announces First "Severe" Human Case</p> <p>The Centers for Disease Control and Prevention confirmed on Wednesday the United States' first "severe" human case of H5N1 avian influenza - or bird flu, a zoonotic infection which has stoked fears of becoming the next global pandemic.</p>	<p>AQShda Quş gripi haqida nimalarni bilish kerak: CDC birinchi "Og'ir" inson holatini e'lon qildi</p> <p>Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish Markazlari (CDC) chorshanba kuni AQShda H5N1 quş grippi (yoki qush gripi) bilan bog'liq birinchi "og'ir" inson holatini tasdiqladi. Bu kasallik zoonotik infeksiya bo'lib, dunyo bo'ylab global pandemiya xavfini tug'dirgan edi.</p>	<p>T 2 = 2 - Gripi - grippi</p> <p>T 1 = 1 0 - CDC=Centers for Disease Control and prevention ya'ni Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>T1= 5- "Severe" so'zi og'ir emas, jiddiy bo'lishi kerak. Umuman olganda "severe" human case-insoniyat uchun jiddiy holat deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>M2=2- U.S qisqartmasi tarjimasida AQSH deb berilgan. Aslida Qo'shma Shtatlar tarzida tarjima qilinishi kerak.</p> <p>K 2 = 5 - Gapning lingvistik standartlarga mos kelmasligi.</p>
2	<p>Exclusive: New Research Shows AI Strategically Lying For years, computer scientists have worried that advanced artificial intelligence might be difficult to control. A smart enough AI might pretend to comply with the constraints placed upon it by its human creators, only to reveal its dangerous capabilities at a later point.</p>	<p>Eksklusiv: yangi tadqiqotlar AI'ning strategik yolg'on gapirishini ko'rsatmoqda</p> <p>Yillar davomida kompyuter olimlari ilg'or sun'iy intellektni boshqarish qiyin bo'lishi mumkinligi haqida xavotirda bo'lganlar. yetarlicha aqlli bo'lgan AI, inson yaratuvchilari tomonidan unga qo'yilgan cheklolarga rioya qilayotganini ko'rsatib, keyinchalik o'zining xavfli imkoniyatlarini ochib qo'yishi mumkin.</p>	<p>M2=2- Tarjimada asossiz ravishda Research so'zi ko'plikda tarjima qilingan.</p> <p>T1=10 AI qisqartmasi sun'iy intellekt deb tarjima qilinishi kerak.</p> <p>T2=2- yetarlicha-yetarlicha</p>

Tarjima turi	Xatolar	Xato turi K	Xato turi M	Xato turi T
Google Translate		K1: 0 K2: 9 Jami: 9	M1: 3 M 2: 1 M 3: 10 Jami: 14	T 1: 9 T 2: 8 Jami: 17
ChatGPT		K1: 0 K2: 6 Jami: 6	M 1: 2 M 2: 6 M 3: 11 Jami: 19	T 1: 5 T 2:15 Jami: 20

Jadval 3. Tarjimadagi xatoliklar.

Xulosa

1. Sun'iy intellektning "o'ylash" amaliyotlari va inson faoliyati o'rtasidagi farq mediamatn tarjima jarayonida g'oyaning hajmli aspektini texnologik manbalar orqali uzatishning imkonsizligini tushunishning muhim nuqtasidir, chunki mashina inson ongi tabiiyligi va turfa xilligini to'liq o'z ichiga olish imkoniyatiga ega emas.

2. Texnik fikrlash, kutilmagan hajmli fikrlashning amaliy qismi sifatida, tizimlashtirish, tartibga solish va rasmiylashtirishga moyil bo'ladi. Xuddi shunday ilmiy va texnik til sohalari uchun ham, ular o'xshashlikni, ya'ni o'zgaruvchanlikni kutmaydi. Insonning kommunikativ qobiliyatlarini tanib olish va yechishning butun kompleksini mashina, ya'ni sun'iy intellekt amalga oshira olmaydi.

3. Sun'iy intellekt – bu texnologiyalar vositasi bo'lib, algoritmlar ishlab chiquvchining maqsadiga qarab ikki tomonlama roli bor: xizmat ko'rsatish va ta'sir o'tkazish. Bu esa madaniyat, ta'lim, axborot texnologiyalari, iqtisod kabi sohalarni qamrab olgan intellektual konformistik fikrlashni shakllantirishning psixologik jihatlariga tegishlidir.

4. Bizning nuqtayi nazarimizda, mediamatn tarjima nazariyasini so'z tasvirini-emotsional jihatlarini o'zgartirishga oid fan sifatida ajratish zarur.

Biz sun'iy intellektga asoslangan mashina tarjimasi tizimlari tomonidan mediamatnlarni tarjima qilishda sodir bo'lgan xatolar soni va turini o'rganishni maqsad qilgan edik. Biz ikki xil sun'iy intellekt tizimini – Google Translate va ChatGPTni tanlab,

mediamatnni tarjima qilishda ulardan foydalanib, tarjimalarni tahlil qildik va baholadik.

ChatGPT kabi katta til modellari asosidagi sun'iy intellekt tizimlari va Google Translate kabi neyron tarmoqlar asosidagi sun'iy intellekt tizimlari o'rtasidagi xatolar qanday farqlanadi? Qaysi tizim tarjimada yaxshiroq?

1) Na Google Translate, na ChatGPT ishonchli tarjima qila olmaydi;

2) ChatGPT kamroq xato qiladi va uning xatolari Google Translatega nisbatan kamroq;

3) Xatolarning aksariyati grammatik bo'ladi.

Endi tahlil materialini ko'rib chiqish imkoniyatimiz bor. Yuqorida keltirilgan jadvalga ko'ra, Google Translate jami 40 ta o'ziga xos xato qildi, ChatGPT esa 45 ta. Umumiy o'ziga xos xatolar soni 85 ta bo'ldi. V tipi xatolar (vaziyatni hisobga olish) bo'lmadi. Barcha tarjimonlar T turi xatolarni M turi xatolarga nisbatan ko'proq qilishgan, shuning uchun xato turlari tarjimonlar o'rtasida deyarli farqlanmaydi. Biz ko'plab xatolar grammatik, ya'ni T tipi bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan edik, va bu gipoteza ham tasdiqlandi. Shunday qilib, o'zbek tilining grammatika va transliteratsiyasi mashina tarjimonlari uchun qiyin ekanligi shundan kelib chiqadi. ChatGPT nisbatan kam xatolarni qildi. Google Translatega qaraganda jiddiy va tanqidiy xatolarni kamroq qildi. Shundan kelib chiqadiki, ChatGPT eng yaxshi tarjimon bo'ldi.

Ehtimol, agar matn so'rovda transliteratsiya SFS 4900 standarti bo'yicha amalga oshirilishi kerakligi ko'rsatilgan bo'lsa, ChatGPT yanada yaxshiroq bo'lishi mumkin edi. Mediamatn tarjimasi va sun'iy intellekt mavzusi bo'yicha hali juda ko'p qiziqarli masalalarni o'rganish mumkin. Agar biz boshqa tarjimonlarni ishlatganimizda – masalan, rus tili uchun maxsus yaratilgan Yandex – qanday va qancha xato qilgan bo'lar edi? Agar biz butun matnni bir marta tarjima qilmasdan, kichik qismlarga ajratib tarjima qilgan bo'lsak, tarjima o'zgararmidi? Meinrad blogida shunday qayd etiladi: "Ideal holda, murakkab bo'lmagan jummalarni ishlating (25-30 so'zdan uzun bo'lmagan) va qavslar hamda qo'shma gaplardan qoching". Bunday shartlarni hisobga olgan holda boshqa tadqiqot o'tkazishimiz ham mumkin edi. Bundan kelib chiqadiki, tarjima usullari olib borilayotgan tadqiqot turi va yondashilayotgan nazariyaga bog'liq.

Adabiyotlar

- Cloudflare – What is a Large Language Model? <https://www.cloudflare.com/learning/ai/what-is-large-language-model/>
- DeepL. 2021. *How Does DeepL Work?* <https://www.deepl.com/ru/blog/how-does-deepl-work>
- Euronews - ChatGPT a Year On: 3 Ways the AI Chatbot Has Completely Changed the World in 12 Months <https://www.euronews.com/next/2023/11/30/chatgpt-a-year-on-3-ways-the-ai-chatbot-has-completely-changed-the-world-in-12-months>
- Bart R. 1989. *Selected Works. Semiotics. Poetics. Moscow, Edited and with an Introduction by G. K. Kosikov.* Moscow: Progress. <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm> (Accessed on 11.09.23)
- Бояркина, А. В. 2022. *Цифровые технологии в художественном переводе (на примере немецкоязычных текстов).* электронный // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. №205.
- Вардзелашвили, Ж., Н.П. 2017. *Певная. Гипертекстуальная функция лексических редупликантов (на материале предикативных атрибутивных конструкций),* Гипертекст как объект лингвистического исследования. Материалы V Международной научно-практической конференции; 20 июня. Самара: СГСПУ.
- Грациано, Майкл. 2021. *Наука сознания. Современная теория субъективного опыта.* Москва: Альпина Нон-фикшн. <https://www.litres.ru/book/maykl-graciano/nauka-soznaniya-sovremennaya-teoriya-subektivnogo-opyta/>
- Куницына, Е. Ю. 2021. *Шекспир и искусственный интеллект: перспективы цифрового художественного перевода.* Москва: Вестник Московского университета.
- <https://chatgpt.com/>
- <https://www.google.com/search/>
- <https://kun.uz/>

The Difference Between Artificial Intelligence ChatGPT and Google Translate in the Discourse of Digital Technologies Translation

Umida Mahmudova¹

Abstract

This article analyzes the role of artificial intelligence systems in the translation process, particularly focusing on the effectiveness of systems like Google Translate and ChatGPT. The article discusses the “thinking” capabilities of artificial intelligence and its impact on the human mind, as well as its application in translation systems, technical thinking, and cognitive processes. The research examines the types of errors made by artificial intelligence systems in translation, including grammatical, semantic, and contextual errors, and it is concluded that the ChatGPT system produces better results compared to Google Translate.

The article also addresses the influence of artificial intelligence on social and educational fields, and its tendency to work more effectively in scientific and technical languages. Additionally, the article explores the self-learning capabilities of artificial intelligence systems and their continuous updates in improving language. Furthermore, it discusses how artificial intelligence can collaborate with human translators to provide high-quality translation results.

Key words: *artificial intelligence, translation systems, Google Translate, ChatGPT, media text translation, neural networks, cognitive processes, social impact.*

References

- Cloudflare – What is a Large Language Model? <https://www.cloudflare.com/learning/ai/what-is-large-language-model/>
- DeepL. 2021. *How Does DeepL Work?* <https://www.deepl.com/ru/blog/how-does-deepl-work>
- Euronews - ChatGPT a Year On: 3 Ways the AI Chatbot Has Completely Changed the World in 12 Months <https://www.euronews.com/next/2023/11/30/chatgpt-a>

---

¹ *Umida Mahmudova* – Doctor of Philological Sciences of Philology PhD, Associate Professor, Karshi state university.

E-mail: [umidamahmudova1010@gmail](mailto:umidamahmudova1010@gmail.com)

ORCID ID: 0000-0001-8791-8970

For citation: Mahmudova, U. 2024. “The Difference Between Artificial Intelligence ChatGPT and Google Translate in the Discourse of Digital Technologies Translation”. *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 23 – 36.

year-on-3-ways-the-ai-chatbot-has-completely-changed-the-world-in-12-months

- Bart R. 1989. *Selected Works. Semiotics. Poetics. Moscow, Edited and with an Introduction by G. K. Kosikov.* Moscow: Progress. <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm> (Accessed on 11.09.23)
- Boyarkina, A. V. 2022. *Sifrovie texnologii v xudojestvennom perevode (na primere nemeskoyazichnix tekstov).* elektronniy // Izvestiya RGPU im. A. I. Gersena. №205.
- Vardzelashvili, J., N.P. 2017. *Pevnaya. Gipertekstualnaya funktsiya leksicheskix reduplikantov (na materiale predikativnix atributivnix konstruksiy),* Gipertekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. Materiali V Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii; 20 iyunya. Samara: SGSPU.
- Gratsiano, Maykl. 2021. *Nauka soznaniya. Sovremennaya teoriya sub'ektivnogo opyta.* Moskva: Alpina Non-fikshn. https://www.litres.ru/book/maykl_graciano/nauka_soznaniya_sovremennaya_teoriya_subektivnogo_opyta/
- Kunisyina, Ye. Yu. 2021. *Shekspir i iskusstvenniy intellekt: perspektivy sifrovogo xudojestvennogo perevoda.* Moskva: Vestnik Moskovskogo universiteta. <https://chatgpt.com/>
<https://www.google.com/search/>
<https://kun.uz/>

Samarqand viloyati qarluq shevalariga doir leksemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Zilola Tillabayeva¹

Abstrakt

Har bir tilning lug'at tarkibidagi shakldosh so'zlar, uning sheva va lahjalari tadrijiy hodisa bo'lib, ma'lum bir davrda tilning o'ziga xos ichki qonuniyatlari va xususiyatiga qarab vujudga kelgan.

Mazkur maqolada Samarqand viloyati qarluq shevalariga doir leksemalar tahlilga tortilib, ulardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik, paronimlik hodisalariga alohida to'xtalib o'tilgan. Mazkur mavzu yuzasidan amalga oshirilgan ishlar tahlili ham berilgan. Shuningdek, dialektal leksemalar yondosh hudud shevalari bilan taqqoslangan.

Kalit so'zlar: *Samarqand viloyati qarluq shevalari, leksemalar, omonimlik, sinonimlik, antonimlik, paronimlik, qiyosiy-tavsifiy metod.*

Kirish

Jahon tilshunosligida turli til oilalariga mansub tillarning rivojlanish qonuniyatlari, o'zaro ta'siri, bu jarayonni yuzaga keltiruvchi omillar va muloqot vositasi sifatida tilning grammatik qurilishi, lug'aviy tarkibi va ularning o'zgarishlari haqidagi tadqiqotlar tarixi juda qadimiy davrlarga borib taqaladi. Tillar orasidagi o'zaro aloqalar, ta'sirlar va o'zgarishlar nafaqat tilshunoslikda, balki madaniyatshunoslik, tarixshunoslik va antropologiya kabi sohalarda ham alohida o'rganilgan. Bugungi kunda jahonning turli mintaqalarida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari, shuningdek, yangi kommunikatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli tillar o'rtasidagi aloqalar, so'zlashuvdagi o'zgarishlar va tillar lug'aviy tarkibidagi yangilanishlar tezlashtirilgan. Bularning barchasi, o'z navbatida, tilshunoslikka yangi, murakkab va qiziqarli masalalarni yuzaga

---

¹Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti tadqiqotchisi.

E-pochta: tillabayeva87@bk.ru

ORCID ID: 0009-0005-1562-307X

Iqtibos uchun: Tillabayeva, Z.R. 2024. "Samarqand viloyati qarluq shevalariga doir leksemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari". *O'zbeiston: til va madaniyat* 4: 37 – 48.

keltirmoqda.

Shu bois, jahon tilshunosligida tillar tizimida yuzaga kelayotgan yangilanishlarni zamonaviy tadqiqot usullari yordamida o'rganish, bu boradagi ilmiy kuzatishlar va tajribalarni kengaytirish hamda adabiy til manbalarini zamonaviy andazalar asosida tahlil qilish dolzarb vazifalar qatoriga kiradi. Yangi tadqiqot usullari, xususan, lingvistik tahlilning zamonaviy metodologiyasi va texnologiyalarining o'zgarishi, tilshunoslarga tillardagi o'zgarishlarni tez va aniq aniqlash imkonini yaratmoqda. Shu bilan birga, adabiy tilning funktsional imkoniyatlarini kengaytirish, uning rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish va bilingvizm hodisasi ham muhim tadqiqot yo'nalishlarini tashkil etmoqda.

Jahon lingvistikasi va o'zbek tilshunosligida sheva va dialektlarning o'rni ham katta. Ularning leksik xususiyatlarini o'rganish, ularning adabiy tilga bo'lgan ta'sirini tahlil qilish nafaqat til rivojiga, balki milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini saqlash va rivojlantirishga ham yordam beradi. Shevalar va ularning xususiyatlarini o'rganish, shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda diqqatga sazovor, chunki shevalar tilning asosiy rivojlanish manbayi sifatida xizmat qiladi. Dialektologiya va shevashunoslik tadqiqotlari nafaqat til o'zgarishlarini tushunishga, balki milliy madaniyat va tarixni yanada chuqurroq anglashga ham yordam beradi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligi sohasida sezilarli yutuqlar kuzatildi, ayniqsa, o'zbek shevalari va ularning grammatika, fonetika, leksika tarkibini o'rganishda katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Shevalar o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga, uning boy til xususiyatlarini saqlashga va yangi shevalarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, shevalarning adabiy tilga ta'siri, shahar va qishloq tipidagi lahjalarni tadqiq etish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning zamonaviy metodologiyasini ishlab chiqish dialektologiya sohasidagi ilmiy yutuqlarni yanada kengaytiradi.

O'zbek tilshunosligida xalq shevalarining leksik xususiyatlarini o'rganish va ularni tizimli ravishda tadqiq etish nafaqat tilshunoslik uchun, balki umumiy madaniyatshunoslik va tarixshunoslik sohalari uchun ham juda muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab, davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida milliy qadriyatlarini tiklash, asrab-avaylash va keng targ'ib qilish davr talablariga mos ravishda amalga oshirilmoqda. Bu jarayonning ajralmas qismi sifatida o'zbek shevalarining o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Shevalar nafaqat

tilni, balki xalqning tarixiy va madaniy merosini, uning o'ziga xos hayot tarzini, urf-odatlarini saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish imkonini yaratadi. Shu sababli o'zbek tilshunosligida shevalarning lingvistik, madaniy va tarixiy ahamiyatini o'rganish, ularni chuqur ilmiy tahlil qilish va zamonaviy ilmiy metodlar yordamida tadqiq etish dolzarb vazifadir. Bu esa o'zbek tilining kelajakdagi rivojlantirishiga, uning dunyo tilshunosligidagi o'rnini mustahkamlashga va milliy madaniyatni saqlashga xizmat qiladi.

Har qanday xalq hayotida paydo bo'ladigan voqea-hodisalar dastlab tilning leksikasida aks etadi. Shuning uchun ham leksika til strukturasi elementlari ichida eng harakatchani [Виноградов 1950, 23] va xalq maishiy saviyasining oynasi hisoblanadi [Абаев 1969, 72]. Darhaqiqat, o'zbek xalqi g'oyat murakkab va tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Turli-tuman millatlar bilan yaqin munosabatlar o'rnatib, leksik qatlamning boyishiga sabab bo'ldi. Jamiyat hayotida sodir bo'ladigan o'zgarishlar til sistemasining lug'aviy sathida namoyon bo'ladi. Bu o'zgarishlar adabiy tilni oziqlantirib turuvchi shevalar leksikasida ham aks etishi tabiiy, albatta. Leksika ma'lum qonun-qoidaga bo'ysunuvchi izchil va murakkab tizimdan iborat. Til leksikasi to'xtovsiz o'zgarib turadi. Bu narsa lug'at tarkibida yangi so'zlarning paydo bo'lishi, mavjud so'zlardan ayrimlarining eskirib, iste'moldan chiqishi, leksik ma'nosini o'zgartirib, yangi ma'no kasb etishi kabi jarayonlarda ko'rinadi. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy tuzumning o'zgarishi bilan uzviy bog'langan holda leksika boyib boradi. Shunday qilib, mahalliy dialekt va xalq shevalari milliy tilning quyi formalari bo'lib hisoblanishi bilan bir qatorda, ayni vaqtda, ular adabiy tilning ichki rivojlanish imkoniyatlarini tashkil qiladi, adabiy tilning yoki milliy adabiy tilning taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ichki manba, tayanch hisoblanadi. Shuning uchun ham mahalliy dialekt va xalq shevalariga milliy adabiy tilning ichki manbayi, ichki taraqqiyot resursi: va tayanchi sifatida avaylab munosabatda bo'lish talab, qilinadi [Дониёров 1988, 12].

Shevalarning lug'at tarkibida ko'pchilik so'zlar turli shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarining mavjudligi bilan ajralib turadi, ularsiz nutqimiz ifodasiz bo'lib qoladi. Shevaning yanada ta'sirchan, rang-barang, ifodali bo'lishi uchun leksik sinonimlar, qarama-qarshilik uchun antonimlar, turli xil ma'nolarni ifodalovchi omonimlar va ko'p ma'noli so'zlar faol qo'llaniladi.

Muammoning tadqiq tarixi

Xususan, O'rta Qashqadaryo jelovchi o'zbek shevalari

bo'yicha nomzodlik ishini yoqlagan N.Shoimova ham mazkur hudud shevasiga doir so'zlarning omonimiya, sinonimiya hodisalarini adabiy til bilan qiyoslab o'rgangan [Shoimova 1999].

R.Yo'ldoshev tomonidan Turkmanistonning Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalari tadqiq qilingan bo'lib, dissertatsiyaning ikkinchi bobida mazkur hudud aholisidan to'plangan 3000ga yaqin lug'aviy birliklar ko'p ma'noli so'zlar, omonimlar, sinonimlar, antonimlar sifatida leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra guruhlarga bo'linib, adabiy til bilan qiyoslangan [Yo'ldoshev 2002].

Navoiy viloyati o'zbek xalq shevalarini tadqiq qilish bo'yicha uzoq yillik izlanishlar olib borgan N.Murodovanning ham doktorlik dissertatsiyasining ikkinchi bobida jonli xalq tilidan to'plangan 15.000dan ortiq so'zlar sinonim, antonim, omonim kabi leksik-semantik guruhlarga bo'linib, tahlilga tortilgan [Murodova 2006]. Shuningdek, A.Allaberdiyev tomonidan Buxoro viloyatining Qorako'l, Olot, Jondor, Romitan, Peshku, Shofirkon, Kogon tumanlarida tarqalgan o'g'uz shevalari leksik birliklarining shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari (sinonimlar, antonimlar, omonimlar)-ning o'zbek adabiy tilidagi ayni shunday til hodisalaridan farqli tomonlari aniqlangan va tahlil qilingan [Allaberdiyev, 2018].

Biz ham mazkur maqolamiz mazmunidan kelib chiqib, Samarqand viloyati qarluq shevalariga xos so'zlarni shu jihatdan tadqiq qilishga harakat qildik.

Rus tilshunoslari omonimlar nazariyasi, ularning tildagi polisemantik birliklar bilan aloqasi haqida o'z fikrlarini ancha oldin bildirib o'tishgan. Jumladan, V.V.Vinogradov mazkur masala yuzasidan shunday yozadi: "Dialektlar nafaqat yo'qolgan yoki degradatsiyaga uchragan turli grammatik shakllarning qoldiqlarini qamrab oladi, balki gap bo'laklarining jonli shakllari o'rtasidagi yangi paydo bo'lgan mahsulot kurashini ham saqlaydi" [Виноградов 1947, 241]. Rossiyalik olimlardan yana biri A.A.Potebnya esa quyidagicha mulohazalarini ifodalaydi: "So'zdagi zarracha leksik o'zgarish boshqa so'zlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi" [Потебня 1958, 15]. Afsuski, mazkur nuqtai nazar qolgan tilshunoslar tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Zero, har bir lug'aviy birlik milliy tilning semantik, fonetik va grammatik qonun-qoidalari asosida yuzaga keladi. Yuqoridagi olimlarning fikrlariga qarab ish tutsak, polisemiya, uning xususiyatlari hamda omonimiya o'rtasida chalkashish yuzaga kelishi mumkin. Hatto ular orasidagi tafovutni belgilash qiyin kechadi.

Haqiqatdan ham, tildagi omonimlik va polisemantik so'zlar

muammosi hali o'zining to'liq yakuniy yechimini topganicha yo'q. Tilshunos olim D.N.Shmelev omonimlarga doir quyidagi qimmatli qarashlarni bildirib o'tadiki, bizningcha, bu maqbul fikr hisoblanadi: "Omonimlar tovush tarkibiga ko'ra bir-biriga mos keladigan so'zlar, ya'ni ular shakl jihatidan bir xil bo'lgan so'zlar, lekin ular o'rtasida semantik umumiylik bo'lmagan ma'nolarni ifodalaydi. Keyinchalik u omonimlarni "alohida, mustaqil so'zlar va egizaklar" deb ta'kidlaydi [Шмёлев 1977, 78].

Shakldosh so'zlarning strukturasi va talqini

Omonimlar shakli va talaffuzi bir xil, ammo ma'nolari butunlay boshqacha bo'lgan so'zlardir. Shevalardagi shakldoshlik, tabiiyki, adabiy tildagiga qaraganda ancha ozchilikni tashkil qiladi. Shu o'rinda omonimlarni ko'p ma'noli so'zlardan farqlash kerak. Chunki polisemantik so'zlarda bosh ma'nosi bir xil bo'lgan birdan ortiq narsa va hodisalarga berilgan hosila ma'nolarni anglatuvchi so'zlar tushuniladi. Biroq nutqda omonim va polisemantik so'zlarni bir-biridan farqlash qiyinchilik tug'diradi. Shunday bo'lsa-da, o'ziga xos qator farqli jihatlari bor. Ko'p ma'noli so'zlar o'rtasida o'zaro semantik aloqadorlik kuzatiladi: *ajdär*: 1) afsonaviy katta ilon; 2) badfe'l, badjahl: *E, ošä xätunmi, šunnāy äždär-ku!*

Tinčimāq. 1) bosilmoq: *Tojdä yälä-yävur tinčidi*. 2) biror ish, niyat va boshqa shu kabi yumushlarni amalga oshirib xotirjam bo'lmoq: *Qizimni uzät qilib tinčidim, bāžänäm*. 3) behuda, bo'lar-bo'lmas gap-so'z, ovozlardan qutulmoq, uni eshitmaslik: *Bäčälärim ketib, birpäsilgä quläyi:m tinčidi*.

Ko'pgina tilshunos olimlar ta'kidlashlaricha, shakldosh so'zlar polisemantik so'zlar o'rtasida bog'liqlik yo'qolganda vujudga keladi.

Leksik omonimlar shevalarda bir so'zning turli xil ma'nolarni anglatishi asosida yuzaga keladi. Masalan, *qars* so'zi Samarqand viloyati qarluq shevalarida ikki ma'noda qo'llaniladi. Biri taqlidiy so'z hisoblanib, narsalarning bir-biriga qattiq urilishidan, sinishidan va shu kabi holatlardan hosil bo'ladigan tovushlarni anglatadi: *Hävliädä nimädur qärs etti*. Ikkinchi ma'nosi keksa xotinlar o'raydigan yupqa oq matodan qilingan ro'mol. Bu so'z, shuningdek, Jizzax shevalarida ham xuddi shu mazmunda ishlatiladi: *Fätjäxänigä qärsiqni oräb či:q*.

Läj - Farg'ona shevalarida itning kichik zotini anglatsa (*Bu kučuk zäti läj*), Samarqand shevalarida bola tiliga oid so'z bo'lib, raqs ma'nosida takroriy so'z sifatida qo'llanadi: *Läläaj läj-läj qi:lipti*.

Liñ - Qashqadaryo shevalarida muvozanat saqlamoq

ma'nosida kelsa, Samarqand viloyati qarluq shevalarida odam oyog'ining tizza bilan tos o'rtasidagi qismini anglatadi: *Biräm bu qi:z bäčäni liñi besonäqäj ekän.*

Loli - Farg'onada janjalkash, urushqoq kishilarga nisbatan qo'llanadi. SShQLda dunyoning juda ko'p qismida tarqoq holda yashaydigan ko'chmanchi xalqqa nisbatan qo'llaniladigan jo'gi so'zining sinonimi tarzida ishlatiladi: *Hämmä žäjgä lolilärni korämän.*

Demak, omonimiya juda murakkab va o'zgaruvchan hodisa bo'lganligi sababli tilda darhol paydo bo'lmaydi va bosqichma-bosqich amalga oshib yuzaga keladigan jarayon sanaladi. Matn tarkibidagina so'zlarning turli ma'nolari anglashiladi. Ma'lum bir sheva vakillari nutqida omonimlardan ma'lum bir uslubiy maqsadlarda foydalanadilar. Shakldosh so'zlarning tilda ko'p uchrashi umum o'zbek adabiy tili hamda barcha, jumladan, tadqiqot obyektiga xos shevalarning leksik-semantik qatlamlarini chuqurroq tadqiq qilish, maxsus izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Ma'nodosh so'zlar mazmun va talqini

Ham jahon, ham o'zbek tilshunosligida sinonimiya hodisiga bag'ishlangan talaygina ishlar mavjud. O'zbek tilshunosligida sinonimiya leksik, morfologik, sintaktik birliklar misolida atroflicha tadqiq qilingan. Shevalardagi talaffuzi turlicha, ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar-sinonimlar adabiy tildagilardan o'zlarining semantik xususiyatlari, shakllanishlari jihatdan farq qilishlarini kuzatish mumkin: hälisä (Samarqand)~ hädisä (Qashqadaryo)~ hälim (Toshkent)- hälim; belinčäk (Samarqand)~ häñi:lčäk (Gurlan, Mang'it, Yangibozor)~ härki:nčäk (Bog'ot)- belanchak; zuväm (Buxoro)~ tumäq (Samarqand)- tumov va hokazolar.

"Ma'nolari absolyut teng keladigan ikki va undan ortiq so'zni topish qiyin (ta'kid bizniki.- Z.T.) bo'lgani kabi har qanday sharoitda o'zaro o'rin almasha oladigan ikki va undan ortiq so'zni ham topish oson emas: yuz, bet kabi. Lekin o'rin almashish darajasi turlicha - ba'zi bir uyaga mansub sinonimlar kontekstda ko'p o'rin almasha, ba'zi uyaga mansub sinonimlar kontekstda kam o'rin almashadi. Lekin mutlaq almashmaydigan sinonimlar yo'q" [Күчқортоев 1984, 64]. Demak, o'zbek adabiy tilida, turli-tuman shevalarda, xalq og'zaki ijodi namunalarida ma'nodosh so'zlar ma'lum bir matn doirasida turli mazmunni ifodalashga xizmat qiladi.

Qolaversa, shevalardagi sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar adabiy tilga nisbatan qo'llanilishi torroq hisoblanadiki, bunday

birliklar faqat o'sha sheva vakillari uchun xos holat hisoblanadi: hulvāj (Buxoro)~ pudinā (Samarqand)- yalpoz; ābdi:š (Qarshi, Jizzax)~ ābžoš (Samarqand)- qaynoq suv; ilištirik (Xorazm)~ dolānā (Samarqand)- do'lana kabilar.

1. O'zbek adabiy tilidagi, xususan, shevalardagi ma'nodosh so'zlarning ko'pchiligi asl ma'nosini saqlagan holda sinonimligicha qolaveradi. Bu holatni Samarqand viloyati qarluq shevalari misolida ko'rib, tahlil qilib chiqamiz: ad.-orf. nordon // *turuš*; belbog'// *jākābānd*, *mijānbānd*, *čārsi* (mazkur sinonimik qatordagi so'zlar aholi nutqida erkin almashinib qo'llaniladi), ad.orf.- to'g'nog'ich// *būlafka*, *sarsozān*, *ijnatūgma*-; ad.orf.-yostiq//*jastūq*, *bālišť*; ad.orf.-tumov//*tumoq*; ad.orf.-biroz//*piči*, *pičā*, *āndāk*; ad.orf.-chillaki// *surxāk*, *xālili*; ad.orf.-zag'izg'on//*ālāšāqšāq*, *hākkā*; ad.orf.-duxoba// *čijbāxmāl*, *bāxmāl*; ad.orf.-patnis//*lā:li*, *lājli*, *pātnās*, *pātnis* va hokazo.

2. O'zgaruvchan sinonimlar. Bunday so'zlar aslida sinonim bo'lib, boshqa kontekst yoki so'zlashuv nutqiga o'tgach, boshqa so'z bilan sinonimlikka kirishadi: ad.orf.-*skelet* so'zi odam va hayvonlar organizmida tayanch va himoya funksiyasini bajaradigan qattiq to'qimalar majmuini anglatadi. Samarqand viloyati qarluq shevalarida qiltiriq, ozg'in kabi so'zlar bilan sinonimlik hosil qiladi: *Bu skelet āvqāt jemaj māni žudājām zix qilli*.

Zānčā nutqida jihatdan jinsiy jihatdan erkak toifasiga zid, biror erkak nikohidagi ayol ma'nolarini bildiradi. Biroq kattalar gapiga bo'lar-bo'lmas qo'shiladigan yosh qizaloqlarga nisbatan qo'llanilib, mahmadana so'zi bilan sinonimlik hosil qiladi: *Bu zānčā hāmmā gāpgā qošilādi*.

Bulbulčā so'zi ad.orf. chumchuqsimonlar turkumining qora-yaloqlar oilasiga mansub sayroqi qush ma'nosini bildiradi. Mazkur shevada esa kichik yoshdagi o'g'il bolalarni suyib erkalaganda qo'llanadi: *Hā, bulbulčām, nimā bolli sāngā?*

3. Kontekstli yoki shartli sinonimlar tub mohiyati bilan sinonim bo'lmas-da, boshqa ko'chma ma'noda ishlatilishi natijasida sinonimlik hosil qiladi: *sochini yulmoq* birikmasi ko'chma ma'noda urishmoq yoki g'am chekmoq so'zlari bilan sinonimlik hosil qilishi mumkin: *Xātunlār bir-birāvi blān sāčini julišti. Bālāsini kujidā sāčini juldi*.

Zid ma'noli so'zlar munosabatlari

Antonimlar mazmun jihatdan o'zaro qarama-qarshi ma'noli so'zlardir. Ular o'zbek adabiy tilida bo'lgani kabi shevalarda ham tushunchani yanada jozibador va ta'sirchan qilish maqsadida

qo'llaniladi. Zidlik ot, sifat, ravish kabi so'z turkumlarida ko'proq, fe'l so'z turkumida ozchilikni tashkil qiladi. Olmosh, yordamchi so'zlar va oraliqdagi so'z turkumlarida uchramaydi.

Antonimiya hodisasi o'zbek tilshunosligida ilk marotaba monografik yo'sinda R.Shukurov, B.Isabekovlarning nomzodlik ishlarida yoritilgan. Keyinchalik G.Keldiyorova, D.Abdullayeva kabi olimlar ishlarida ham antonimlar va antiteza hodisalari, antonimlar hamda kontekstual antonimlarning munosabatlari atroflicha yoritilib, ilmiy asoslangan.

Mazkur ishlardan kelib chiqqan holda bunday so'zlarni ikki guruhga bo'lish mumkin: 1) bir o'zakli antonimlar, ya'ni affiksatsiya usulida yasalgan yasama antonimlarni o'rganayotgan shevamiz misolida ko'rib chiqamiz:

- le nā- *orenle- nāoren*
- be- -li *āndešāli- beāndešā*
- be- bā- *bemāslijāt- bāmāslijāt*
- be- -kār *begunā- gunāhkār*
- be- -nāk *behūsūn- hūsūnnāk*
- be- bār- *bevāxt- bārvāxt*

2) turli o'zakli antonimlar, ya'ni tub antonimlar bo'lib, bularning semantik doirasi yasama antonimik juftlikka nisbatan kengroq. Bunga turli so'z turkumlari doirasida qaraymiz:

Sifat antonimlar: *gārāñ- bālā, xorā-chimxor, āsān- qijind, pājgāk-tor, ixčāmākāk- besonāqāj, tāzā/ āzādā- i:sliqi, kālān-u gārān-xurdi*; ad.orf. *garang-balo/ ustomon, xo'ra-chimxo'r, oson-qiyin, poygak-to'r, ixcham- beso'naqay, top-toza- isqirt/kir, katta-kichik.*

Ravish antonimlar: *piči- mol, āstā- tez, dārūn- berūn, sāhār mārūdān- kečqūrūn, beixtijār- jorttābā*; ad.orf. *kam-ko'p, asta-tez, ichkari-tashqari, tong - kechqurun, beixtiyor - jo'rttaga.*

Talaffuzdosh so'zlarning ontologik tabiati

Tilning omonimiya, sinonimiya, antonimiya, polisemiya kabi munosabatdosh leksik-semantik guruhiga kiruvchi paronimiya hodisasi o'zbek tilining, shevashunosligining milliy xususiyati va ontologik tabiatini o'zida namoyon qiluvchi hodisa sifatida ahamiyatli. Xususan, paronimlar ma'lum tovush bilan farqlanuvchi leksemalar qatori hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida polisemiya va unga yondosh hodisalar A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, R.Shukurov, R.Safarova, O.Bozorov, A.Omonturdiyev, Sh.Orifjonova, B.Qilichev, B.T.Suyunov, J.Djumabayeva, F.Jumayeva, V.Nafasova kabi olimlar tomonidan

atroflicha o'rganilgan.

Xususan, paronimlarda hal qiluvchi vazifani tovushlarning o'xshashligi emas, balki farqi birini boshqasidan ajratib turuvchi fonologik-fonetik (va grafik) belgi muhim sanaladi. O'xshash ikki leksemadan noo'xshash fonologik-fonetik dalil qidiriladi: chalg'i-cholg'u juftligida besh tovushning ikkitasi noo'xshash. O'xshash qism miqdoran ko'p, noo'xshash qism tarkibi asosan bir, ba'zan ikki tovushdan iborat, ba'zan distributsiya (tansiq-tanqis, qismoq-siqmoq) va shunga o'xshash lingvistik hodisalar ham farqlanish vazifasini bajaradi [Haфacova 2019, 12].

Biz ham mazkur mezonlardan kelib chiqqan holda Samarqand viloyati qarluq shevalari yuzasidan to'plangan materialimiz tarkibidagi ayrim paronimik juftliklarni ko'rib chiqamiz.

Doqqi-notekis yoki tekis bo'lmagan sirtga ega; silliq yoki tekis emas. Ma'nosiga ega sifat turkumiga mansub so'z. *Hoqqi*-muomalasi qo'pol, zardali, beandisha bo'lgan kishi.

Olus-ko'zlari ikki chetga siljib qolgadigan g'ilay ko'z. *Olis*-oralik masofasi katta, nisbatan narida joylashgan uzoq masofani anglatadi.

Mādā-biror bir parrandaning, qushning urg'ochisini anglatadi. *Me'dā*- kishining ovqat hazm qilish a'zolaridan biri.

Bā-avval bo'lgan ish-harakat, narsa-hodisaning takror yuz berishini boshlanishi va davom etishini bildiradigan tag'in, yana so'zlarining shevadagi varianti. Be-ajablanishni, hayronlikni yoki norozilikni ifodalovchi iye, iyya kabi undov so'zlarning dialektal varianti.

Xulosa

Fikrimiz yakunida shuni aytishimiz mumkinki, Samarqand viloyati qarluq shevalarida o'zbek adabiy tilida bo'lgani kabi paronim so'zlar juftligi mavjud. Ishning ko'lamidan kelib chiqqan holda faqat ularning ayrimlarigagina to'xtalib o'tdik, xolos. Hozirgi paytda filologiya fakultetlarida alohida fan sifatida o'qitilayotgan o'zbek adabiy tili, o'zbek tili tarixi, o'zbek shevashunosligi fanlarini o'zaro mushtarak holda tadqiq qilish lozimki, bular mazkur fanlarning boyib, mukammallashib, bir-birini to'ldirib borishiga ta'sir ko'rsatadi. Qolaversa, shevaga oid birliklarni aniqlash, to'plash o'zbek adabiy tilimizning qanday taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tganligini, tilimizning ko'lamini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qilishi, shubhasiz.

Dialektal birliklarni tilshunoslikning tarixiy-qiyosiy, tavsifiy

usullaridan foydalanib tahlil qilish o'zbek dialektologiyasining taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, tilimiz imkoniyatlarini yoritish ko'plab yangidan yangi tadqiqotlarning yaratilishida beqiyos o'rin tutadi.

Adabiyotlar

- Виноградов В. В. 1950. *Развития советского языкознания*. Изд. АПН. Москва.
- Абаев В. И. 1969. *О развитии литературных языков иранских народов Советского Союза*. Москва.
- Дониёров Х., Йўлдошев Б. 1988. *Адабий тил ва бадиий стиль*. Тошкент: Фан.
- Шоимова Н. 1999. *Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси*. Филология фанлари номзоди дисс. Тошкент.
- Йўлдошев Р. 2002. *Тошхóвуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари*. Филология фанлари номзоди дисс. Тошкент.
- Муродова Н. 2006. *Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини*. Филология фанлари доктори дисс. Тошкент.
- Аллабердиев А. 2018. *Бухоро ўғуз шевалари лексикаси*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент.
- Виноградов В. 1947. *Русский язык*. (Грамматические учение о слове). Москва.
- Потебня А. А. 1958. *Из записок по русской грамматике*. Том 1-2. Москва.
- Шмёлев Д.Н. 1977. *Современный русский язык*. Лексика. Москва.
- Қўчқортоев И. 1984. Луғавий синонимик воситалар ва уларнинг асосий турлари//ЎТА. №4.
- Ўзбек шевалари лексикаси*. 1991. Тошкент: Фан.
- Нафасова В. 2019. *Ўзбек тили паронимларининг лисоний таҳлили*. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.
- <https://qomus.info/encyclopedia/cat-1/leksika-uz/>

Types of Lexemes in the Karluk Dialects of the Samarkand region According to their Form and Meaning

Zilola Tillabaeva¹

Abstract

Morphologically close words in the vocabulary of each language, its dialects and adverbs represent a gradual phenomenon that develops over a certain period of time depending on specific internal patterns and characteristics of the language.

This article analyzes lexemes of the karluk dialects of the Samarkand region, paying special attention to the phenomena of homonymy, synonymy, antonymy, paronymy in them. An analysis of the work carried out on this topic is also given. Dialectal lexemes are also compared with dialects of neighboring regions.

Key words: *karluk dialects of the Samarkand region, lexemes, homonymy, synonymy, antonymy, paronymy, comparative-descriptive method.*

References

- Vinogradov V. V. 1950. *Razvitiya sovetского yazikoznaniya*. Izd. APN. Moskva.
- Abayev V. I. 1969. *O razvitiy literaturnix yazikov iranskix narodov Sovetskogo Soyuz*. Moskva.
- Doniyorov X., Yo'ldoshev B. 1988. *Adabiy til va badiiy stil*. Toshkent: Fan.
- Shoimova N. 1999. *O'rta Qashqadaryo jelovchi qipchoq shevalari leksikasi*. Filologiya fanlari nomzodi diss. Toshkent.
- Yo'ldoshev R. 2002. *Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalarining leksik xususiyatlari*. Filologiya fanlari nomzodi diss. Toshkent.
- Murodova N. 2006. *O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvo-areal talqini*. Filologiya fanlari doktori diss. Toshkent.
- Allaberdiyev A. 2018. *Buxoro o'g'uz shevalari leksikasi*. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. Toshkent.
- Vinogradov V. 1947. *Ruskiy yazik*. (Grammaticheskiye ucheniye o slove). Moskva.
- Potebnya A. A. 1958. *Iz zapisok po russkoy grammatike*. Tom 1-2. Moskva.
- Shmyovlev D.N. 1977. *Sovremenniy russkiy yazik*. Leksika. Moskva.

---

¹ Zilola R. Tillabaeva – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, researcher at the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute.

E-mail: tillabayeva87@bk.ru

ORCID ID: 0009-0005-1562-307X

For citation: Tillabaeva, Z. R. 2024. "Types of lexemes in the karluk dialects of Samarkand region according to their form and meaning". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 37 – 48.

Qo'chqortoyev I. 1984. *Lug'aviy sinonimik vositalar va ularning asosiy turlari*. O'TA. №4.

O'zbek shevalari leksikasi. 1991. Toshkent: Fan.

Nafasova V. 2019. *O'zbek tili paronimlarining lisoniy tahlili*. Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.

<https://qomus.info/encyclopedia/cat-1/leksika-uz/>

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy
adabiyot darslari" darsligining tarkibiy
tuzilishi**Orzigul Hamroyeva¹**Abstrakt**

Adabiyotning yangilanishi, rivojlanishi, taraqqiy etishi adabiy qonuniyatlarni, nazariyalarni shakllanishiga asos bo'ladi. XX asr boshlari har jihatdan adabiy ta'sirni boshdan kechirdi: badiiy adabiyot, adabiy tur va janrlar, ularning poetik xususiyatlari yangilandi, shu asosdan adabiyot nazariyasida ularning nazariy qoidalarini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Mumtoz an'analar: aruz, badiiyat, qofiyaga oid poetik tahlil barmoq, oq she'r, sochma, mansura kabi yangi vaznlar imkoniyatiga qarab o'zgarib bordi. An'anaviy mavzular, obrazlar va ularga yuklangan vazifalar ham keskin o'zgardi. Adabiyot har davrda ijtimoiy hodisa sanalib kelgan. Unda ijodkor tuyg'ulari jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy vaziyatga qarab akslanadi. Shu sabab ham ijodkor asarlarining mohiyati va obrazlar tizimi asosida davr adabiy muhitini belgilash tamoyili bugungi kunga qadar o'zini oqlab kelyapti.

XX asr boshlari adabiy hayoti bir qancha adabiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi: adabiyotga Sharqdan ko'ra G'arbning ta'siri oshdi, adabiy tur va janrlar o'zgardi, yangilandi, aruz vazni o'rniga barmoq, sochmalar kirib keldi, obrazlar va shoirning ifoda uslubi yangilandi, she'rga munosabat o'zgardi. Shu natija o'laroq yangi adabiy muhit shakllandi va bu muhit, undagi adabiy asarlar qonuniyatini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi ana shu ehtiyoj natijasi sifatida dunyoga keldi. Darslik o'z davri uchun adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan mukammal manba sifatida o'zbek adabiyotshunosligida muhim ahamiyatga ega. Maqola darslikning tarkibiy tuzilishi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *majmua, darslik, adabiyotshunoslik, adabiyot nazariyasi, she'r, nasr, drama.*

¹ Hamroyeva Orzigul Jalolovna – filologiya fanlari doktori, professor v. b., Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

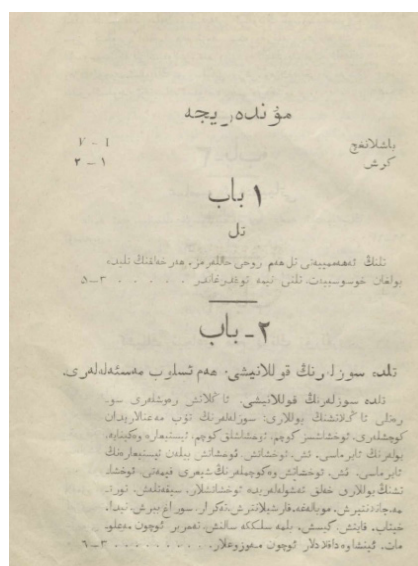
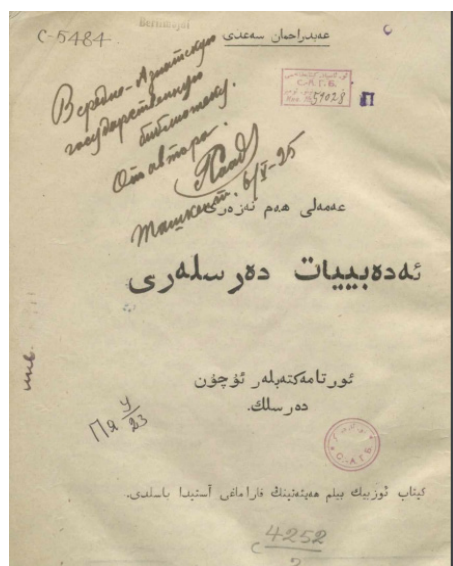
E-pochta: hamroyeva@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-3904-9712

Iqtibos uchun: Hamroyeva, O. J. 2024. "Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligining tarkibiy tuzilishi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 49 – 62.

Kirish

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" asari XX asr boshlarida yaratilgan adabiyot nazariyasiga oid ilk manbalardan biri bo'lib, muallif ushbu asarini yaratgunga qadar ayni yo'nalishda bir qancha qo'llanma va kichik hajmdagi darsliklarni yaratgan edi. Darslik 1924-yilda nashr etilgan bo'lib, uning buyurtma asosidagi ikkinchi nashri 1925-yilda amalga oshirilgan. Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" asari muallifning izohi va imzosi bilan davlat kutubxonasiga taqdim qilingan.

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligining o'ziga xos jihatlari

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligini o'ziga xos jihatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Olimning adabiyotshunoslik, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid borasidagi fikrlari shunchaki fikrlar emas, yillar davomida o'rganilgan, tadqiq etilgan tadqiqotlarning xulosaviy qismidir. Olimning adabiy tahlil borasidagi 20 dan ortiq, adabiyot tarixiga oid 30 dan ortiq, adabiyot nazariyasiga oid 30 dan ortiq, adabiy tanqid borasidagi 30 ga yaqin, pedagogika oid 30 ga yaqin, tilshunoslikka oid 10 dan ortiq asarlari va maqolalari, ulardagi ilmiy-nazariy xulosalar darslikka asos bo'lganligi bu asar qiymatini ko'rsatib turibdi.

2. Olim darslikdagi ma'lumotlarni taqdim etishda adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid 30 dan ortiq darslik,

ensiklopediya, ma'ruzalar to'plami, lug'atlardan foydalangan:

- А.Шалыгин. "Теория словесности" (1909);
- А.А.Потебня. "Теоритическая поэтика";
- А.Н.Веселовский. "Историческая поэтика" (1989);
- В.М. Фриче. "Новейшая европейская литература" (1900-1914);
- Б.А.Лезин. "Вопросы теории и психологии творчества" (1907);
- Бухорин. "Тарихий материализм назарияси";
- "Вопросы теории и психологии творчества";
- "Ю. И. Айхенволд. Силуэты русских писателей (1908)";
- "Литературная энциклопедия", "Отражения личности" (1909) kabi asarlardan Roman Osipovich Yakobson, Anatoliy Lunacharskiy, Vasiliiy Adreevich Jukovski, Vissarion Grigorevich Bilinskiy, Platon Mixailovich Milioranskiy, Aleksandr Nikoloyevich Samoylovich kabi G'arb olimlarining ilmiy-tanqidiy maqolalari va ilmiy-tarixiy asarlaridan; Mahmud Fuod Kupruluzoda, Shihob Sulaymon, Sulaymon Nazif kabi turk, totor olimlarining darslik, qo'llanmalaridan, Najim Osimbek ma'ruzalaridan, o'z davrining matbuot nashrlari: "Inqilob", "Bilim o'chog'i" kabi jurnallari materiallaridan.

3. Darslikda qiyos uslubidan unumli foydalanilgan: o'zbek, qozoq, totor adabiyoti va mumtoz adabiyot: chig'atoy adabiyoti-dagi ijod mahsullari bilan birgalikda G'arb adabiyoti: rus, fransuz, ingliz, nemis adabiyotidagi badiiy asar namunalari tadqiqqa tortilgan. Bu orqali ma'lum nazariy qonuniyatlar va ulardagi o'ziga xoslik makon va zamon miqyosida o'rganilgan. Olimning bu uslubi o'zi ta'kidlaganidek, darslikni keng doirada o'rganish va foydalanish imkoniyatini oshiradi.

4. Olim mumtoz adabiyot namunalariidan ko'ra XX asr boshlarida ijod qilgan shoirlar ijodiga ko'p murojaat qilgan. Olimning o'zi e'tirof etganidek, bundan maqsad - o'z davri adabiyoti va adabiy jarayonni tanitish, bu xususda kengroq ma'lumot berish.

5. A.Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi shunchaki ilmiy-nazariy qoidalardan iborat bo'lmay, darslik tuzish maqsadidan kelib chiqqan holda uning amaliy natijasining tatbig'i aks etgan manba sifatida e'tiborga molik. Olim darslikda "Ish" sarlavhasi ostida o'quvchiga nazariy ko'nikmalarni amaliyotga tatbiq qilish imkonini beruvchi topshiriqlar beradi.

6. Darslik o'ziga xos tushuntirish prinsipi asosida tuzilgan: uzundan uzun nazariy qoidalar emas, nazariy qonuniyatlarining

izohi va sharhiga keng o'rin ajratilgan. Adabiy jarayonda faol bo'lgan 100 dan ortiq asarlardan saralab, namunalar keltirilganki, bu esa olimning o'z davrining sinchi munaqqidi ekanligidan dalolat beradi.

7. Abdurahmon Sa'diy darslikdagi adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid ilmiy-nazariy qarashlarni mavjud manbalardan aynan keltirmaydi, ular bilan bahsga kirishadi, izohtalab o'rinlarni izohlaydi, yangi nazariy qonuniyatlarni, qarashlarni taqdim qiladi. Bu borada olimning omma adabiyotiga oid nazariy qoidalar haqidagi mulohazalari, vazn imkoniyatlarini tushuntirishdagi yangicha yondashuv: ritta-ta uslubi e'tiborga molik. Keyinchalik Fitrat "Adabiyot qoidalari" asarida aruz vazni imkoniyatlarining "childirma" uslubida ochib bergan edi [Фитрат, 54].

Darslikning tarkibiy tuzilishi

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi yetti bobdan iborat bo'lib, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid ilmiy-nazariy ma'lumotlar tizimli ravishda berilgan:

Birinchi bob til istilohi, uning ma'noviy ko'lami izohiga bag'ishlangan bo'lib, tilning badiiy adabiyotdagi o'rni, ruhiyat ifodasidagi yuki, turli xalqlarning til xususiyatlari kabi masalalarga bag'ishlangan. Til taraqqiyoti, komillashishi inson ongining taraqqiyoti bilan, tildagi o'zgarishlar esa o'sha tilda so'zlashuvchi millatning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy rivojlanishi yoki aksincha tanazzulga yuz tutishi bilan bog'lanadi.

Ikkinchi bob "Tilda so'zlarning qo'llanishi ham uslub masalalari" deb nomlanib, tilda so'zlarning qo'llanish imkoniyatlari, tildagi so'zlarning uslubga ta'siri, so'zlardagi mohiyatning ko'chishi, ko'chim, istiora va kinoyaning o'ziga xos xususiyatlari, matndagi so'zlarning ko'chishi kabi masalalar xususida to'xtalinib, o'xshatishlarning yozma va xalq og'zaki ijodidagi o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy o'rganiladi. Olim fikrni anglatishning ikki yo'lini farqlaydi: to'g'ri anglatish va suratli anglatish, ya'ni majoz vositasida. Suratli anglatishning 12 yo'li taqdim qilinadi: so'zlarning tub ma'nolaridan ko'chishlari, o'xshatish, sifatlash, turtma (ta'riz - kesatish), jonlantirish, mubolag'a, qarshilantirish, takror, savol berish, nido, kesish, bilib, bilmaslikka olish. Shunisi ahamiyatliki, Abdurahmon Sa'diy tilning ma'no ko'chish turlarini mohiyatidan kelib chiqqan holda ikkiga ajratadi: o'xshashli ko'chim va o'xshashsiz

ko'chim. O'xshashsiz ko'chimga metanomiya va sinekdoxa ma'no ko'chish turlari, o'xshashlik ko'chimga esa metaforani kiritadi. Chindan-da metanomiya va sinekdoxa aloqadorlik va butun va qism munosabati asosida, metafora esa o'xshatish asosida ko'chadi. Olim o'xshashlik ko'chimni mayda bo'laklarga bo'lgan holda 14 qism asosida o'rganadi, namunalar keltiradi. "1. Butun o'rniga bo'lak (parcha) yoki bo'lak o'rniga butun aytilur "*Bosh sog' bo'lsa, mol topilur*", "*Iki qo'l qilg'an ishni bir qo'l qila olmas*" deganda butun o'rniga bo'lak aytilgandir. *Bosh, qo'l* so'zlari kabi.

2. Ko'b o'rniga aytilur: *shogird turmushi, maktab masalasi, o'zbek adabiyoti "Ko'zimda erta va kech bir yig'in xayol ochilur" (Cho'lpon) dushman qochdi* kabi".

Darslikda o'xshashlik asosida ma'no ko'chadigan holat istiora va ko'chimga asos bo'lishi va bu ikki turli hodisotlarning o'xshash va farqli xususiyatlari badiiy parchalar asosida izohlanadi. Bu ikki hodisaning ishtiroki adabiy tur tanlamasligi Cho'lpon, Elbek, Bot-u, Shokir Sulaymon kabi davrdosh va Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro, Muhammad Solih, Abdulla Avloniy kabi mumtoz shoirlar lirik parchalari bilan bir qatorda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", Fitratning "Chin sevish" kabi asarlari misolida isbotlanadi.

Ko'ngil bog'i sabz ekan-da, bilmay yurdim.

Umrin guli xazon bo'ldi, emdi tuydim [Sa'diy, 32], baytidagi "*ko'ngil bog'i*", "*umrim guli*" kabi go'zal istioralar,

Ko'z yoshlarim oyog'ingga to'karman, misrasidagi o'ziga xos qism orqali butunga asoslanilgan ma'no ko'chishi olim tomonidan sinchkovlik va badiiy tafakkur bilan tanlangan adabiy parchalardandir. Abdurahmon Sa'diy ana shunday 100 dan ortiq badiiy parchalarni keltirar ekan, ulardagi ma'no ko'chimlarini topishni o'quvchiga havola qiladi. Bilamizga tashbeh va istiora bir-biriga o'xshaydi. Ular o'rtasida nozik farqlanish bor: Abdurahmon Sa'diy mana shu farqni so'zning ingichkalashishi, noziklashishi, iqtisod qilinishda ko'radi va istioraga o'xshatishdan yuqori martaba beradi, o'xshatishdan ko'ra inson xayolotiga ortiqroq zavq berishini ta'kidlaydi. Olim o'xshatish yo'llari xususida to'xtalganda, moddiy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishi, moddiy narsaning ma'naviy narsaga o'xshatilishi, ma'naviy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishi kabi turlariga namunalar keltiradi. "*Yog'di o'q boshlarig'a yog'murdek (M.Solih)*" misrasida "o'q"ning "yomg'ir"ga o'xshatilishi moddiy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishiga, Cho'lponning mashhur "*Ko'nglim kabi yiqiq uylar, qishloqlar*"

misrasidagi “uyalar”ning “ko’ngil”ga o’xshatilishi moddiy narsaning ma’naviy narsaga o’xshatilishiga, “*Mening senga bo’lg’on muhabbatim mana bu dengiz kabi chuqur*” jumlasidagi “*muhabbat*”ning “*dengiz*”ga o’xshatilishi ma’naviy narsaning moddiy narsaga o’xshatilishiga namuna sifatida sodda va aniq tushuntirib berilgan. Darslikdagi sifatlash, ta’riz, jonlantirish, mubolag’a, qarshilantirish, takror, nido kabi badiiy tasvir vositalari ham shu shaklda batafsil izohlangan [Fitrat, 54].

“Amaliy ham nazariy adabiyot darslari”da “Tahrir uchun ma’lumot” sarlavhasi ostida *mavzu* haqida batafsil ma’lumotlar keltiriladi. Ma’lum bir mavzu doirasida ijodiy ish yozish va tahrir ko’nikmasi, bir mavzuni tarkiban bo’lish usuli o’rgatiladi. Masalan, olim “*Yozg’i kech shaharda*” degan mavzusini tanlaydi, uni plan moddasi, ya’ni mavzu, mundarija va guruhlariga ajratib, ularni jamlab, yirik qismlarning ajratilmasini tuzadi:

- 1) *Quyosh botish oldida*;
- 2) *Quyosh botgach*;
- 3) *Kishilarda kechki harakat*;
- 4) *Bog’cha tomoshasiga borib qaytish* [Sa’diy, 44].

Bu to’rt yirik plan o’z ichda bir qancha kichik bo’laklarga bo’linadi. Abdurahmon Sa’diy “*Quyosh botish oldida*” qismni a) ufqda ko’rinish; b) quyosh yog’dularining narsalarga tushgan ranglari; s) podalarning qaytishi kabi; “*Quyosh botgach*” qismi uchun esa a) yer usti ham ko’k; b) oy ham yulduzlar c) elektrik yog’dusi; d) kechki yumshoq yel; ye) jilg’a yoki ariqlarning oqishi kabi; “*Kishilarda kechki harakat*” qismi uchun a) xalqning turli keyimlarda go’zallanib bog’chalarga, tomoshalarga, istirohat joylariga oqilishlari b) ko’chalarning chetlarida yayov yurguvchilar harakati s) aftomobil, tramvay ham arobalarda bir unday, biri bunday qizg’in o’tib ketishlari; “*Bog’cha tomoshasiga borib qaytish*” sarlavhali qismga a) boqchaga – tomoshaga ketishing; b) bog’chada ko’rinish, xalq harakati; c) musiqa va uning senga ta’siri; d) boqchadan qaytishing ye) qanday taassurot va qanday xayollar ostida uyquga ketishing kabi kichik qismlarga ajratishni tavsiya qiladi.

Abdurahmon Sa’diy darslikda uslub masalasiga batafsil to’xtaladi. Dastlab tilning boyish imkoniyatlari xususida ma’lumot beradi. Har bir ijodkor o’z uslubiga ega ekanligini ta’kidlagan olim “Yassaviy, Navoiy va Muhammad Solih kabi chig’atoy shoirlari, Bobir va Abulg’oziy kabi muharrirlar o’zlariga ayrim mustaqil uslubga ega bo’lg’u(v)chi odamlar” ekanligini bayon qiladi. Tabiiyki, davr uslubini ham shoirlar belgilab beradi. Adabiy ta’sir natijasi o’laroq

bir davrda yashab, ijod etgan shoirlar ijodi, asar kompozitsiyasi, syujet chizig'i, obrazlar tizimi o'xshash bo'ladi. Demakki, davr uslubi ijodkor uslubining yig'indisi sifatida adabiy muhitni shakllantiradi. Abdurahmon Sa'diy aytganidek, mumtoz shoir va zamonaviy shoirlar uslubi ular yashagan adabiy muhitining mevasidir [Sa'diy, 49].

Tabiiyki, nasr, nazm va dramaturgiya uslubi bir-biridan tubdan farqlanuvchi uslubdir. Badiiy asarning uzoq umr ko'rishini olim ta'kidlaganidek, "uslubning quvvatidan"dir. Abdurahmon Sa'diy uslubning sinflar bilan munosabati xususida to'xtalar ekan, ijtimoiy hayot har qanday janrdagi asar uslubiga, ijodkor uslubiga ta'sir ko'rsata olishini isbotlaydi. Demakki, "ijtimoiy turmushning shartlariga qarab, tilning va uning uslubining tabiati ham o'zgaradir". Uslub ochiqlik, ko'rinishlilik, hissiylik kabi bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar asarlarning yashab qolishi va tushunarli bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Badiiy adabiyotda shakl va mazmunning mutanosib bo'lishi muhim ahamiyatga ega, bu ikki hodisa bir-birini taqozo qiladi. Abdurahmon Sa'diy shoirlar ko'p bo'lsa-da, ularning aksariyati yangi mazmun yoki g'oya tug'dirmasligini, aksincha ular ham avvaldan mavjud mavzularni qalamga olishlarini ta'kidlab, shoirlarning bir-biridan farqli jihatlari sifatida mavjud mavzularga yangicha shakl berishlari, yangicha uslubda ijod qilishlarini ko'rsatadi.

Abdurahmon Sa'diy uslubning ochiqligi barobarida so'zlarning sofligiga ham alohida e'tibor qaratish kerakligini uqtiradi. Chetdan olingan so'zlarning ishlatilishi badiiy matn mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini namunalar asosida isbotlashga harakat qiladi. "Ajnabiylik yolg'iz-yolg'iz so'zlar olishdag'ina emasdir, bu hol jumlar tuzishda ham bo'ladi. Bir til uchun eng qo'rqinchlisi ham shudir. Masalan, ilgarigi zamonda Lutfiy, Husayn Boyqaro, Navoiy kabilar Eron va arablarning yolg'iz so'zlarining ta'siri ostidag'ina qolmasdan, jumla tuzishda ham Eronning qattig' ta'sirlari ostida yengildilar. Turkiy tilida forsiy tarkiblar yasadilar. Forsiy tili ruhida ibora va jumlar tuzdilar. Umarxon Amiriy ham shul yo'ldan ketdi. Kamiy, Almaiy va Furqatlarda ham shu holni ko'ramiz. Mashrab ham mundan qutula olmag'an. Hatto Avloniyda ham bu ta'sir bordir". Olim Navoiy, Elbek, Cho'lpon, Botu ijodidan namunalar keltirgan holda badiiy matn ichidagi ajnabiy so'zning mohiyati va ohangi she'r matniga mos tushmaganini izohlaydi.

Abdurahmon Sa'diy uslubni buzuvchi xususiyatlardan biri sifatida matndagi so'zlarni bitimdosha shaklida (omonim so'z

nazarda tutilgan) keltirishini ko'rsatadi. Olimning fikriga ko'ra "yozishda, aytilishda bir-birisiga o'xshag'an iki so'zni bitimdosh qilib keltirish ham uslubning ochiqlig'in buzadir". Bitmdosh so'zlar tuyuq janriga asos bo'lib, Abdurahmon Sa'diy bu janrga oid uch tuyuq (Lutfiy, Navoiy, Bobur)ni tahlilga tortadi. Misralardagi omonim so'zlarning ma'nolarini izohlaydi.

Milliy she'r tizimiga oid ilmiy-nazariy qarashlar

Darslikning ayni bobida "So'z uslubi" sarlavhasi ostida sochma va tizma uslubni bir-biridan farqlash qonuniyatlari keltirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy matnlar keltirilgan bo'lib, olim dastlab sochma uslubni tushuntiradi va "Shajarayi turk" asaridan parchalar keltiradi. Tizmani izohlashda xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi she'r tizmalaridagi 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 hijoli vaznlarning amaliy natijalarini ko'rsatuvchi she'riy parchalarni taqdim qiladi, hijo imkoniyatlari va turoqlanishini "rittata" usuli asosida tushuntiradi. Fitratning "chirmanda" usuli Abdurahmon Sa'diyda "rittata" usuli shaklida keltiriladi. Olim milliy she'r tizimi xususida to'xtalar ekan, she'rdagi hijo (bo'g'in) miqdori va ohangdorligi shoir tomonidan alohida e'tibor bilan sanab o'tirilmaligi, bu holat quloq ko'nikmasi va shoirning mahorati asosida yuzaga chiqishini alohida ta'kidlaydi. Abdurahmon Sa'diy milliy she'r tizimi - hijo vazni va barmoq vazni nomi bilan atalishini ma'lum qilar ekan, har misrasi 4va 16 hijolardan tarkib topuvchi baytlarni o'zi taqdim etgan "rittata" usuli asosida tushuntiradi. Masalan,

Biz yosh yurak,
O'tli jonlar...
Qaynar ko'krak,
Tinmay shovlar... (*Shokir Sulaymon*) [Sa'diy, 59].

Misrasi 4 bo'g'in (hijo)ga ajraluvchi ushbu misralar "rittatita" motivi va quloq ohangiga mos ekanligi ta'kidlanib, misralardagi turoqlar ham ajratib ko'rsatiladi.

Biz yosh yurak,
Rit-ta / ti-ta

Olim tomonidan tizmaning "bo'linmasi", ya'ni turoq ajratilmasi 2+2 shakliga *rit-ta/tita* usulida taqsimlanadi. Olim ishlatgan usul atamasi - *rittatita* so'zi bo'g'inning sifatini emas (*cho'ziq, qisqaligi, ochiq, yopiqligi*), shunchaki misraning 4 bo'g'indan iboratligini ko'rsatish uchun tanlangan, xolos. Masalan,

Dardim so'narmi,

Yoshim kebarmi,
Qurboni bo'lsam,
Menga qararmi? [Sa'diy, 59], misralari 5 hijoli tizimda yozilgan bo'lib, Abdurahmon Sa'diy misralarni rit-ta / titata shaklida turoqlarga ajratgan holda taqdim qiladi.

Haqorat dilni og'ritmas, tubanlik mangi ketmasmi?
Kishanlar parchalanmasmi, qilichlar endi sinmasmi? [Sa'diy, 60].

Cho'lpon ushbu bayti *rit-ta titta* usuli 4 marotaba takrorlanishi asoslanishini misralar 4 turoqlanish ega ekanligini "misra bo'linmasi" shaklida keltiradi:

Haqorat dil/ ni og'ritmas, / tubanlik ma/ngi ketmasmi?
Rit-ta tit-ta / rit-ta tit-ta/ rit-ta tit-ta/ rit-ta tit-ta
Kishanlar par/chalanmasmi, / qilichlar en/ di sinmasmi?
Rit-ta tit-ta / rit-ta tit-ta/ rit-ta tit-ta/ rit-ta tit-ta [Sa'diy, 60].

Abdurahmon Sa'diy o'zbek milliy tizimga oid 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 hijoli misralarni tahlil qilar ekan, ularning har birini vazn nomi ostida keltiradi. Vaznlar tahliliga oid munosabatlarini keltirish asnosida davr she'riyatiga xos ilmiy-nazariy qarashlarini ham taqdim qiladi. Xususan, "hozirg'i yosh o'zbek shoirlarida esa eng ko'b qo'llanilg'an vazn hozirg'acha 11 va 12 hijoli vaznlar" ekanligini ta'kidlagan holda bu vaznlarning ham qo'llanish o'rinlariga ko'ra ikki turi mavjudligini ma'lum qiladi.

Bugungi kun adabiyotshunosligi va adabiyot nazariyasiga oid darsliklarda barmoq vaznining sodda va qo'shma vazn kabi turlarga ajratilishiga oid ilk amaliy jarayonlar aynan XX asr boshlari shoirlari ijodida ko'zga tashlanishi bir she'r tizimida 11 va 12 hijoli vaznning aralash holda (*qo'shma vazn*) va bir she'rning boshdan-oyoq 11 yoki 12 hijoli vaznda(*sodda vazn*) kelishi bilan bog'liq nazariy masalalar darslikda alohida ta'kidlanadi. Olim milliy she'r tizimi va turlari xususida to'xtalar ekan, muhim qonuniyatga e'tibor qaratadi: "vaznlar tillarning xususiyatiga qarab bo'l"shini, tilning xususiyati adabiy jarayonga katta ta'sir ko'rsatishini barmoq va aruz vazni misolida isbotlab beradi.

Darslikda aruz vazni va uning turkiy tildagi imkoniyatlari xususida ham qisqacha to'xtalangan, turkiy tildagi 11, 13, 15 hijoli vaznlar bilan qiyoslanadi. Olim tomonidan madd vazni - aruz vaznining turkiy tilga o'zlashishining asosiy sababi turkiy tildagi arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarning miqdori ko'pligi bilan izohlanadi, butunlay aruz vaznida ijod qilganini ta'kidlaydi. Olimning bu fikrlari Abdurauf Fitratning aruz vazniga oid qarashlari

bilan hamohang ekanligi ko'zga tashlanadi. Xususan, Abdurauf Fitrat ham dastlab "aruzning bizning tilga yaramag'anlig'i" borasida aruz she'r tizimi va uning sun'iy sxolastik qoidalari, "faulunchilik", "zihofot"chilik masalasida fikrlari ijobiy bo'lmagan. Keyinchalik "Aruz risolasi"da fikrlarini o'zgartirgan [Fitrat, 14]. Abdurahmon Sa'diy ham "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligida aruz she'riy tizimi va uning qonuniyatlarini barmoq she'r tizimiga qiyoslash orqali vaznning barmoq vaznidagi qonuniyatlarga tushmasligini ta'kidlaydi.

Qofiya nazariyasiga oid tahlillar

Abdurahmon Sa'diy qofiyani bitim atamasi ostida keltiradi, bitimni tizmaning asosiy shartlaridan biri sifatida baholaydi. Shu asosda g'azal, ruboiy, to'rtlikning o'ziga xos qofiyalanish tizimi barobarida ohang, vazn va bitim birligini bir butunlikda taqdim qiladi. Olim "bitimsiz vazn ohangsiz bir vazn" ekanligini ta'kidlab, bitimdosh so'zlarning to'laqonli ohangdosh bo'lishi she'rning muvaffaqiyatini ta'minlashini isbotlash maqsadi bilan G'ulom Zafariyning "Vannaychaxon" she'ridagi "*yangratar*" bilan "*intilar*" so'zlaridagi bitimdoshlik ohangni buzishini ta'kidlaydi. Chunki bitimdosh sifatida keltirilgan so'zlar to'liq ohangdoshlik kasb etmagan. She'rdagi "*moralar*" bilan "*o'ynatar*" bitimdosh so'zlari ham aynan qofiyadosh emasligini ta'kidlab, bu kabi bitimdoshlik she'rdagi umumohangdoshlikni buzishini ta'kidlaydi. Demakki, olim misralardagi so'zlarning asl qofiya tomiridan bo'lishini asosiy xususiyatlardan biri sifatida keltiradi.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligining uchinchi bobi omma adabiyoti – xalq og'zaki ijodi, janrlari, obrazlar tizimiga bag'ishlangan. Abdurahmon Sa'diy xalq adabiyotini "og'iz adabiyoti" deb ataydi, dastlab omma adabiyoti va yozma adabiyotining farqli jihatlarini 8 qism ostida ko'rsatib o'tadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, olim garchi 8 qism asosida omma adabiyoti va yozma adabiyotning farqli jihatlarini ko'rsatsa-da, ulardagi eng asosiy tafovutni g'oyasi, ruhida deb belgilaydi.

Darslikning to'rtinchi bobi "Kishilik ijodi va uning turlari" deb nomlanib, olim dastlab badiiy va ilmiy ijod tushunchalarini qiyoslaydi. Fikrni yetkazish yo'llari: to'g'ridan to'g'ri yoki turli tasvirlar vositasida kabi masalalarga to'xtaladi. San'atning fan sifatida turli sohalarga ta'siri, she'r va nasrning san'atga munosabati, san'atning ijtimoiyat bilan bilan bog'liqligi kabi turli jihatlar batafsil kichik sarlavhalar ostida izohlanadi. Olim ma'lumotlarni taqdim

etishda o'ziga xos uslubdan foydalangan. Kichik sarlavhalarining aksariyati savol shaklida berilgan va savolga javob izlangan. Abdurahmon Sa'diy bu bobda san'atdagi adabiy oqimlar haqida juda keng va batafsil ma'lumotlarni taqdim qilganki: o'quvchi, talaba bu ma'lumotlar asosida adabiy oqimlar Sharq va G'arb adabiyotida turlicha hukm surganini namunalar asosida anglab olishi mumkin bo'ladi. Chunki Abdurahmon Sa'diy adabiy oqimlar va ularning paydo bo'lish tarixi, taraqqiyoti, tanazzuli va sabablarini birma-bir tushuntirgan. Ma'lum adabiy oqim vakillarining asarlari va ulardagi mohiyatni alohida izohlagan. Bir shoir faqat bir adabiy oqim vakili emas, uning asarlari mohiyatidan kelib chiqqan holda turli oqim namunalari bo'lishi mumkinligini asoslab bergan. Klassitsizm, fikrchilik (ratsionalizm), sentimentalizm, romantizm, simvolizm, modernizm, futurizm, ijtimoiyotchilik, turkumlanish va boshqa oqimlar va ularning Sharq va G'arbdagi vakillari, asarlari tahlilga tortilgan.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligini to'rtinchi bobida she'riy ijodlar turlarga ajratiladi, olim his-tuyg'ulurga yo'g'rilgan she'rni yurak she'rlari deb nomlab, yurakchilik she'rlarini bir qancha turlarga ajratgan holda taqdim qiladi: diniy yurakchilik, harbiy-vataniy yurakchilik, inqilobiy she'rlar, qasidamadhiya, sevgi yurakchiligi – muhabbat she'rlari, qayg'u, motam she'rlari, hajviy yurak she'rlari kabi turlar asosida ularning o'ziga xos jihatlarini namunalar asosida izohlaydi. Olim nasrni ko'chirik atamasi ostida keltiradi. Ko'chirikni yurakchilik va tomoshalik (dramaturgiya) bilan qiyoslaydi, uslub va shakldagi farqliklarni ko'rsatadi.

Abdurahmon Sa'diy darslikning oltinchi bobida shoirga kerak bo'ladigan xususiyatlar haqida ma'lumot beradi. Ilhom, nafosat, dohiylik masalalari xususida ilmiy qarashlarni taqdim qiladi. Bu bobda olim adabiy tanqid va munaqqidning adabiyot olamidagi mavqeyi borasida kerakli fikr-mulohazalarni keltiradiki, bu fikrlar nafaqat XX asr boshlari, balki bugungi kun tanqidchiligi va munaqqidlariga qo'yiladigan talablar o'zgarmaganidan dalolat beradi.

Darslikning yettinchi bobida nasriy asarlar va ularning turli janrlari: sayohatnoma, xotirotlar, memuar asarlar, adabiy nutqlar, tarjimayi hol, yodnoma, tabiatlama (xarakteristika), qaydnoma, o'zimlik (avtobiografiya) kabilar haqida ma'lumotlar keltiriladiki, bu ma'lumotlarda janrlarning tarixiy ildizlari va XX asr boshlarida paydo bo'lgan nasriy janrlar va ularning namunalari

batafsil tahlil qilinadi. Olim bobda darslik yaratish mas'uliyati va qonuniyatlari xususida ham to'xtaladi, tuziladigan darsliklarning nima yoki kim uchun mo'ljallanishi asos sifatida ko'rsatiladi, talablari keltiriladi.

Xulosa

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi garchi maktab o'quvchilari uchun tuzilgan darslik sifatida ko'rsatilgan bo'lsa-da, aslida bu kitob universitet talabalari uchun mo'ljallangan darslik imkoniyatlariga javob beradi. Abdurahmon Sa'diyning o'zi ham asarning Kirish qismida ko'p bora "talabalar" so'zini ishlatgan. Qolaversa, adabiyot nazariyasiga oid juda keng va batafsil keltirilgan ilmiy-nazariy ma'lumotlar, xulosalar universitet talabalari imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda taqdim qilingan, bu ma'lumotlar yirik mutaxassislarning ilmiy tadqiqotlari va ma'ruzalari asosida tanlangan. Darslikda berilgan topshiriqlar ham amaliy mashg'ulot uchun mo'ljallangan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" kitobi adabiyot nazariyasiga oid dastlabki va shu bilan birgalikda mukammal qo'llanma bo'lib, darslikda adabiyot nazariyasiga oid barcha ilmiy-nazariy masalalar yetarlicha o'rganilgan.

Adabiyotlar

- Fitrat*, Abdurauf. 1996. *Adabiyot qoidalari*. Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. Toshkent.
- Болтабоев, Ҳ. 1996. *XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси*: Филол. фанлари доктори... дисс. Тошкент.
- Hamroyeva, O. 2023. *Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari*. Monografiya. Toshkent.
- Hamroyeva O. 2024. *Adabiyot nazariyasiga oid ilk darslik*// O'zbek tili va adabiyoti. № 4. Toshkent.
- Sa'diy, Abdurahmon. 2025. *Amaliy ham nazariy adabiyot darslari* Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva. Toshkent.
- Sa'diy, Abdurahmon. 1932. *Адабиёт дарслари учун ёрдамчи материаллар*. П.Шамсиев билан ҳаммуаллифликда. Тошкент.
- Мўминова, Н. А. 2002. *Абдурахмон Саъдийнинг адабиётшунослик мероси*. Филология фанлари номзоди диссертацияси. Тошкент.

The Structure of Abdurakhmon Sa'di's Textbook "Practical and Theoretical Literature Lessons"

Orzigul Hamroeva¹

Abstract

The renewal, development and progress of literature are the basis for the formation of literary rules and theories. The beginning of the 20th century experienced a literary impact in all respects: fiction, literary types and genres, their poetic characteristics were renewed, and on this basis, the need arose to develop their theoretical rules in literary theory. Classical traditions: poetic analysis of aruz, rhyme changed depending on the possibilities of new poetic forms such as "barmoq weight", white verse, "sochma" and "mansura". Traditional themes, images, and the tasks assigned to them also changed dramatically. Literature has always been a social phenomenon. It reflects the feelings of the creator depending on the socio-economic and spiritual situation in society. For this reason, the principle of determining the literary environment of the era based on the essence of the creator's works and the system of images has been justified to this day.

The literary life of the early 20th century underwent a number of literary changes: the influence of the West on literature increased rather than the East, literary types and genres changed and were updated, "aruz" weight was replaced by "barmoq" and "sochma" verse, the imagery and the poet's style of expression were updated, and the attitude towards poetry changed. As a result, a new literary environment was formed, and the need arose to develop the rules of this environment and literary works in it. Abdurakhmon Saadi's textbook "Practical and Theoretical Literature Lessons" was born as a result of this necessity. The textbook is of great importance in Uzbek literary studies as an excellent source dedicated to literary theory for its time. The article discusses the structural structure of the textbook.

Key words: *collection, textbook, literary studies, literary theory, poetry, prose, drama.*

---

¹ Orzigul J. Hamroeva – Doctor of Philological Sciences, Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

E-pochta: hamroyeva@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-3904-9712

For citation: Hamroeva, O. J. 2024. "The structure of Abdurakhmon Sa'di's textbook "Practical and Theoretical Literature Lessons". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 49 – 62.

References

- Fitrat*, Abdurauf. 1996. *Adabiyot qoidalari*. Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. Toshkent.
- Boltaboev, H. 1996. *XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi*: Filol. fanlari doktori... diss. Toshkent.
- Hamroyeva, O. 2023. *Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari*. Monografiya. Toshkent.
- Hamroyeva O. 2024. *Adabiyot nazariyasiga oid ilk darslik*// O'zbek tili va adabiyoti. № 4. Toshkent.
- Sa'diy*, Abdurahmon. 2025. *Amaliy ham nazariy adabiyot darslari* Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva. Toshkent.
- Sa'diy*, Abdurahmon. 1932. *Adabiyot darslari uchun yordamchi materiallar*. P.Shamsiev bilan hammualliflikda. Toshkent.
- Mo'minova, N. A. 2002. *Abdurahmon Sa'diyning adabiyotshunoslik merosi*. Filologiya fanlari nomzodi dissertasiyasi. Toshkent.

The influence of Nizami Gandjevi on the Creation of the National flag

Alimukhtar Mukhtarov¹

Abstract

Nizami Ganjavi is one of the concepts of national identity of the Azerbaijani people. In all periods of history, the wise intellectuals of our people have been so sensitive to this concept of national identity that by giving the name of a great thinker to every concept, place, and object that is native and national to them, they have fulfilled the historical mission with honor both in ancient times and in our modern times. Nizami Ganjavi's native people gave the name "Shikh duzu" (Sheikh plain) to the area where he lived and was buried, and his mausoleum was visited as a holy place and shrine by his native people and people who visit our country for centuries. Consequently, these factors manifest and indicate the above-mentioned concept and approach.

Key words: *Azerbaijan, Nizami Ganjavi, Karabakh, Khankandi, science, school, education.*

Introduction

From that perspective, the fact that Nizami Ganjavi is an Azerbaijani poet is not only the presence of the Turkish system of thought, the Turkish spirit, the system of images loaded with national colors in his works, furthermore, it is possible to explain the fact that the Azerbaijani people, to which he belongs, gave his name to centers of science, education, culture, and literature all over the world and our country. Secondary school No. 4 named after Nizami Ganjavi, which started functioning in the 40`s of the last century in Khankandi, the ancient city of Azerbaijan, is one of the most significant fact of this thesis.

Nizami Ganjavi is one of the national identity concepts of the Azerbaijani people. In all periods of history, the wise Azerbaijani intellectuals have been so sensitive to this concept that nominating

---

¹ *Alimukhtar Mukhtarov* – PhD in Philological Sciences, Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences Director of Nizami Ganjavi Center.

E-mail: nizamicenter1141@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7117-2163

For citation: Mukhtarov, A. 2024. "The influence of Nizami Gandjevi on the Creation of the National flag". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 63 – 75.

every concept, place, and object that is native and national to them with the name of a great thinker, they have fulfilled the historical mission with honor both in ancient times and in our modern times. Nizami Ganjavi's native people gave the name Shikh duzu (Shikh plain) to the area where he lived and was buried, and his mausoleum was visited as a holy place and shrine by his native people and people who visit our country for centuries and nowadays. Consequently, these factors manifest and indicate the above-mentioned concept and approach. It is no coincidence that Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, expressed based on such feeling that "It is our sacred duty to visit and protect the tomb of Nizami Ganjavi" [Əliyev 2022, 71]. Therefore, the person, the place, and the deed are holy and sacred.

From this point of view, the fact that Nizami Ganjavi is an Azerbaijani poet is not only the presence of the Turkish system of thought, the Turkish spirit, the system of images loaded with national colors in his works, but also it is possible to explain the fact that the Azerbaijani people, to which he belongs, entitled the centers of science, education, culture, and literature all over the world and our country with Nizami Ganjavi's name.

In the historic Decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev on declaring 2021 as "The year of Nizami Ganjavi" in Azerbaijan, this particular point is emphasized: "The thinker poet's mausoleum was built in Ganja, in his hometown, and his statues were in Baku, St. Petersburg and Rome. The Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Museum of Azerbaijan Literature are named after Nizami Ganjavi. In Great Britain, Nizami Ganjavi Centre of Oxford University, is successfully operating" [<https://president.az/az/articles/view/49904> 5 yanvar 2021].

The magnificent Nizami Ganjavi Museum, built in 2014 in Ganja, in the homeland of the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, at the initiative of the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, President of the Heydar Aliyev Foundation, Mehriban Aliyeva, as well as the monuments to the great thinker in Rome and in various cities and countries of the world, also go down in history, is one of the invaluable services aimed at further developing and continuing the mission from our ancestors.

According to Academician Rafael Huseynov, "Nizami Ganjavi is all over Azerbaijan, it is all over." If a specific list is made on the subject for the country, the number of people bearing the name

Nizami in Azerbaijan will be one of the main criteria proving the nationality of the great thinker, that he is an Azerbaijani Turk. Let's concentrate on Academician Rafael Huseynov's speech again: "Azerbaijan is the country with the most Nizami names in the world. It is true, that there are people who bear this name in close countries, but, perhaps, if we investigate, we will see that they are also of Azerbaijani origin, they did not leave Azerbaijan" [Hüseynov 2021, 327]. All this again comes from the national genetic and hereditary memory of our people, which is pure, without hypocrisy. Thereby, this is one of the most convincing answers to those who are trying to interfere the national identity of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi.

Historically, the name of Nizami Ganjavi has become so integrated with Ganja that many tazkirists, thinkers, and followers of Nizami Ganjavi, without mentioning his name, remembered him with names such as the conqueror of Ganja, which is one of the significant and effective facts justifying the national affiliation of the genius thinker and his becoming an Azerbaijani poet.

Academician Isa Habibbayli highlighted based on older and reliable sources: "One of the most reliable sources about Nizami Ganjavi being an Azerbaijani poet is the treasure of poems "Khamsa" written by the genius poet himself. In accordance with the literary tradition of the time, Nizami Ganjavi clearly declared that he was proud of his Turkish identity in all the works included in the "Khamsa" set of poems, written in Persian language, using Azerbaijani proverbs, phraseological combinations, and words belonging to the native Azerbaijani people hundreds of times in his works. The Ganja earthquake and Kapaz mountain in the 12th century, and the city of Ganja, which is known as one of the ancient settlements of the ancestral home of the Oguzs, is glorified with inspiration in Nizami Ganjavi's poems. It is acknowledged that, the city of Ganja went down in history, as the capital of the Atabay state of Azerbaijan in the 12th century. Nizami Ganjavi's father, Yusif, and grandfather, Zaki Muayyeddin, were also Azerbaijanis. The graves of Nizami Ganjavi's father and mother are also in the cemetery where the poet's mausoleum is located in Ganja. The descendants of Nizami Ganjavi, who gained great fame under the name of Sheikh Nizami Ganjavi, lived in the city of Ganja in the following centuries. Nagy Bey Sheikhzamanli, who served as the Minister of National Security in the government of the Azerbaijan Democratic Republic, is also a representative of the generation to which Sheikh Nizami Ganjavi

belongs. At present, there are Azerbaijani dynasties in different countries of the world who continue to live with the surnames of Sheykhzamanov and Sheykhzamanli, who are of the same genealogy as Nizami Ganjavi are bright truths that shed light on history in this direction” [Həbibbəyli 2023].

Nizami Ganjavi himself was one of those who kept the name of Ganja alive as his code of national belonging. He presents and declares the most effective points related to his nationality in the context of Ganja, on the level of Turkism, in every masnavi included in his “Khamsa”.

The episode “Sultan Sanjar and Gari” in the “Treasure of Secrets” script, the character of Shirin in “Khosrov and Shirin”, Leyli in “Leyli and Majnun”, Fitna in “Yeddi Gozal”, “These places are full of Turks” in “Iskandername” with his innumerable expressions and episodes, he shed light on his nationality, being an Azerbaijani poet, and substantiated it with very deep, irrefutable facts.

Nizami Ganjavi protects his Turkishness, his being from Ganja above all others. With the verses he wrote 880 years ago and the ingenious ideas he expressed, he declares to the world that he is an Azerbaijani by cutting off the alien, biased hands that were extended to him and will be extended to him both during his time and later.

The genius poet defined not only the road map of his life, but also his soul, the place where he lived, and his personality in the times after his death.

نهان مرا آشکارا برند
برند بخارا تا است گنجہ ز

They openly steal my confidential matters.

Although, they took them to Bukhara, they are from Ganja... [Gəncəvi]. This verse, which is included in the “Sherefname”, (“Name of Honor”) part of the “Iskandername” poem, was written 8 centuries ago, but it is a slap to the ignorant and blind people ignoring the truth.

All these spirited verses once again prove that Nizami Ganjavi, by expressing “Ganja” in a loud voice, also determined the identifier of his nationality and the road map.

Within the framework of these concepts, the people of Azerbaijan kept their great son alive for centuries in their native land, place, and bosom, and throughout the country, throughout Azerbaijan, and even outside of Azerbaijan and propagated it until today.

It is no coincidence that the oldest and most prestigious centers of education, science, culture and literature in Azerbaijan are also named after the genius of Azerbaijan, Nizami Ganjavi, which is a clear example of the love of his native people for their dear son. The number of science, education, culture, city, district, village, settlement, and precinct, avenue, underground and surface places named after the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi in our homeland, including Western Azerbaijan that clearly express appreciation of the Azerbaijani people for Nizami Ganjavi.

One of the first educational institutions where the name of Nizami Ganjavi was kept alive by our people is Khankendi City School No. 4 named after Nizami Ganjavi, which is the unity of two national concepts in a divine order.

Nizami Ganjavi is an Azerbaijani poet, and Khankendi is an ancient city of Azerbaijan, without resorting to the oldest written sources, historical documents, and artistic works to identify him. Just as the spirit of Nizami Ganjavi and the national and human values declared in his works are rooted in the Turkish spirit, the fact that Khankendi is a sacred, ancient Turkish homeland, founded by the Karabakh khans, and essentially, that it nurtured, brought up and presented to humanity the children of Azerbaijani Turks in all periods of history, this sacred origin is the most obvious manifestation of the role played by the place in the history of Azerbaijan.

Both Nizami Ganjavi and Khankendi are the brightest examples of the national self-awareness of the Azerbaijani people. Just as Nizami Ganjavi is the great-grandfather of the Azerbaijani people to whom he belongs, a set of national and moral values, inner memory, homeland, nation and borders, the city of Khankendi also expresses the same concepts.

The fact that the oldest educational institution in the city of Khankendi is named after Nizami Ganjavi is the embodiment of divine and historical justice and order. The justice in this divine order lies in the fact that the people of Azerbaijan at all times approached every concept that was national for them from the context of nationality, and the Almighty Creator never misled this noble, heroic people in this regard. At the time, in 1945, the wise people of our people defined the contours and road map of the national approach to both Nizami Ganjavi and the city of Khankendi by giving the name of Nizami Ganjavi to the secondary school No.4 is also a celebration of the concept of justice that crosses the red line in his creativity.

Do not rule the world, tyranny, disgrace,
The conqueror of the earth is justice, justice... [Babayev 2021].
The conqueror of the earth is justice, justice...

In the 21st century, these dreams of the genius thinker were fulfilled by the victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the brave Azerbaijani army, our martyrs and veterans.

The President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, said: "During the occupation, many of us - both former internally displaced persons and the entire Azerbaijani people, including myself, have thought many times that there is no justice in the world. Since, if there was justice, we would not be in this situation. I was also of the same opinion. But life has shown that there is justice, you just need to be tolerant, you need to be patient, you need to believe in justice and you need to work to achieve justice, you need to go towards the goal"- these ideas deriving from our ancestors, Nizami Ganjavi, are the greatest manifestation and declaration of national moral qualities.

The Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, believing in justice and working as hard as he believed, achieved the peak of his achievements in 20 years, for the sake of the destiny of our people and our state, the victory in Karabakh in 2020 in the 44-Day Patriotic War and the anti-terrorist measures in September 2023, which lasted less than a day, in addition to ensuring our territorial integrity and sovereignty, he also protected our national spiritual values, history, literature, poets, thinkers, culture, cuisine, which were tried to be assimilated by foreigners in this time period and in previous times, with the same concept of justice, and the foreign hands extended to them turned into nothingness of history.

At different periods of history, both Nizami Ganjavi and the city of Khankendi tried to separate from Azerbaijan. At some point, foreigners tried to achieve this to a certain extent, nevertheless, Heydar Aliyev, the National Leader of the Azerbaijani people, and Ilham Aliyev, the victorious Commander-in-Chief, declared at the international level that these two concepts, which are very national for our people, belong entirely to Azerbaijan and the Azerbaijani people.

Azerbaijan and its President Ilham Aliyev, who are always the representative of peace, reconciliation, justice and coexistence at the highest level, raising the tricolor flag of the Republic of Azerbaijan on October 15, 2024 in the center of Khankandi, at the expense of the Azerbaijani budget, shed the light to the

history accordingly: “At that time, it was the building of the party committee of the Nagorno-Karabakh Autonomous Province and was called as “a partcom” building. Many people passed from this building. There was a time when Azerbaijanis and Armenians lived here in friendly conditions, accordingly, not only in Khankendi, Karabakh, as well as in Baku, Ganja, Yerevan, Goycha, Zangezur, Daralayaz, Basarkecher. I remember those years, and especially after Heydar Aliyev came to power in Soviet Azerbaijan, some nationalist forces that had been in Karabakh until that time were completely withdrawn. Exactly 18 years, from 1969 to 1982, there was not a single unpleasant incident. I remember I was here with my father. I remember that atmosphere. Here, in the truest sense of the word, there were contacts in a friendly atmosphere, joint work was done. Nowadays we raised the Azerbaijani flag over the Sarsang reservoir. On the initiative of Heydar Aliyev, Sarsang reservoir and Sugovushan reservoir were built in 1976 for the development of the region and agriculture. Big investments were made at that time. A railway was built from Aghdam to Khankandi, a higher school was established here, and most of the buildings you see in Khankendi were built in those years. Agriculture was developing. At that time, only the former Nagorno-Karabakh Autonomous Province supplied more than 100,000 tons of grapes” [2023].

But the Armenian character still remained in its Armenianness...

In the issue of “Azerbaijan” newspaper published on December 10, 2022 author Kanan Guliyev writes based on the memoirs of Colonel Huseyn Isgandarov, one of the closest national cadres of Great Leader Heydar Aliyev during the Soviet era: “In 1973, Heydar Aliyev participated in the jubilee events on the occasion of the 50th anniversary of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region is invited to Khankendi (then Stepanakert) to do it. “Welcome to the Nagorno-Karabakh Autonomous Province, Comrade Heydar Aliyev” was written on the big poster at the entrance of the city. Heydar Aliyev stopped his car next to this poster and summoned Boris Kevorkov, the first secretary of the provincial party committee, and ordered him to take down the poster. He stated in front of everyone that we are in Azerbaijan, not in another republic, there should be no such writings. Although many did not understand the meaning of this action at that time, the reason for Heydar Aliyev’s visionary step became known much later” [Quliyev 2022].

Following the progress and continuation of the events in

the memoirs of the Great Leader, we read: "I have met many times with the people of the Nagorno-Karabakh Autonomous Province, I have visited all regions of the province, and I have talked a lot with Armenians... I remembered one fact. It was the 50th anniversary of The Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO), the province was awarded with the "Friendship of Peoples" order. Armenian nationalists still cannot forgive me for some points in my speech there. Sensing some moods, I said that the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast is an integral part of Azerbaijan and will remain an integral part..." [Səmədžadə 2021].

Of course, Armenians did not expect that Heydar Aliyev's congratulatory speech at the holiday event would focus on this topic. And after this setback, they were once again convinced that the land dream during Heydar Aliyev's rule is a meaningless thing. Time confirmed it again.

In the article prepared by İlham Jamiloglu in the "Azerbaijani teacher" newspaper in 2018, we read: "In the late 1980^s, the most important task of the Armenians in their insidious plans regarding Nagorno-Karabakh, first of all, was to clear Khankendi from Azerbaijanis. Of course, putting an end to the activities of the educational institutions operating in the city, where Azerbaijanis are educated, was put forward as a part of this plan. Khankendi city Secondary School named after Nizami Ganjavi No. 4 was in the first place. The depraved Armenians chose this educational institution as a target... [Cəmioloğlu 2018].

Khankendi city Secondary School named after Nizami Ganjavi No. 4 has been operating since 1945, but in fact, this educational institution was founded at the end of the 19th century, in the early years of the Soviet regime, a secondary school was organized on its base, and Armenians living (settled) in Khankendi made every effort to prevent it from functioning as an Azerbaijani school.

This educational institution, operating as an independent Azerbaijani school since 1945, has gone through hard and difficult paths.

It started its activity in the basement, and after some time, it was moved to a one-story building with no facilities.

Since those years, Armenian nationalists have resorted to all means to create obstacles to the activity of this school.

The director of the school, Nazim Khudiyev, writes in the memorial section of the article: "From the first days of its

establishment and operation, this educational institution was subjected to the pressure of Armenian nationalists in various forms. The Armenians, who could not accept the functioning of the Azerbaijani school in the city of Khankendi, which was Armeni-anized in all directions, finally managed to stop the independent functioning of the only Azerbaijani-speaking secondary school in this ancient land of Azerbaijan” [Bayramlı 2023].

Thus, in 1964, the activity of the only independent Azerbaijani-speaking educational institution - Khankendi city secondary school No. 4 named after Nizami Ganjavi, was stopped by purposefully creating an international school on the basis of schools No. 4 named after Nizami Ganjavi and No. 5, which teaches Russian language. A non-Azerbaijani director was appointed to the newly established school. Despite all the difficulties and artificially created obstacles, the teaching team of Khankendi City Secondary School No. 4 named after Nizami Ganjavi managed to preserve the ideas of Azerbaijaniism in the “international school”, mobilized all their forces and did their best to educate Azerbaijani children in Khankandi. Finally, with the arrival of Heydar Aliyev to the political leadership of our republic in 1969, the independent functionality of Khankendi City Secondary School No. 4 named after Nizami Ganjavi was restored.

In accordance with the on the subject of Karabakh, the school director shares his thoughts as follows: “The history of our school, the crimes committed against its teachers and students, parents, is not just a tragic history of an educational institution - it is a tragedy of the Azerbaijani people, of humanity as a whole. Although this educational institution was subjected to political and ideological pressures from nationalist Armenian circles since its establishment, it selflessly continued its activities as a worthy bearer of Azerbaijani ideas until 1988, and the pedagogical collective showed perseverance, despite the step relations of chauvinist Armenians. Unfortunately, in September 1988, Armenian nationalists attempted to end the school’s activities. The school with more than 700 students and more than 60 teachers had to stop its activities. Despite the serious efforts of the helpless Azerbaijanis living in Khankandi, it was not possible to restore the operation of the school. “After a 25-year break, the wish of the people of Khankandi, the wish to restore the activities of their native school, has come true” [Bayramlı 2023].

Nazim Khudiyev says that the services of this educational

institution, which has contributed to the development of Azerbaijani education and experienced a unique history, are highly appreciated by President Ilham Aliyev: "By the order of the head of state dated December 30, 2012, the school's activities were resumed. As stated in order, a school according to modern standards was built in Ramani settlement of Sabunchu district of Baku.

Khankendi City Secondary School No. 4 named after Nizami Ganjavi was a national, as well as an honorable educational institution from where graduated state and public figures that played a significant role in the life of our nation and state. Colonel-General Ramil Usubov, National hero Shirin Mirzayev and his wife Flora Gasimova, National hero Nizami Mammadov, Member of the Milli Majlis, Elman Mammadov, Doctor of Medical Sciences, Professor Mubariz Allahverdiyev, International Energy Academy member, doctor of physics-mathematical sciences Vidadi Aliyev, doctor of sciences in philology Ilhami Jafarsoy, People's Artist Fakhreddin Manafov, doctor of philosophy in philology Shafaq Jabbarova, doctor of philosophy in history, Honored journalist Hikmet Khudiyev, doctor of philosophy in medical sciences Saida Zeynalova, Honored engineer Kamil Khudiyev, valuable researcher Aydin Karabagli, member of Azerbaijan Writers' Union, talented journalist and publisher Vasif Guliyev, Honored engineer Ziyaddin Guliyev, Firudin Ahmadov, who was one of the leading specialists in the construction and commissioning of the Baku Metro for the first time, Ilham Jamiloglu, author of the book "Near, Far Khankandi" and others are Azerbaijanis who graduated from this glorious school.

More than 100 graduates of the school rose to the peak of martyrdom in the battles for the territorial integrity of Azerbaijan.

With the joint efforts of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev, our dear martyrs, veterans, our brave army and our wise people, today every inch of Karabakh, including the city of Khankandi, has entered its renaissance period. The state programs signed by the President of Azerbaijan regarding "the Great Return" are being successfully implemented. With the special attention of the Commander-in-Chief, Karabakh and Eastern Zangezur are being turned into a center of science, industry, culture, art, and literature, hosting national and international events, symposia and platforms, which in turn demonstrate Azerbaijan's power and influence to the world.

Karabakh University, which started operating in Khankendi

city with Decree No. 4182 signed by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev on November 28, 2023, is in turn the most successful component of “the Great Return”.

Karabakh University, established by the Decree of the President, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, is the most successful, the most national name, and a national memory. Karabakh University will not remain just a university, but at the same time it will be a center of science, education and culture of Karabakh and East Zangazur.

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and First Vice President Mehriban Aliyeva stated during their visit to the Karabakh region on May 28, 2023: “You should go and see those places. Consequently, the migration to Khankendi starts in September. Students and their teachers will be the first to move. Karabakh University begins its activities. Therefore, one side will be Khankandi, the other side will be Aghdam. People will return to Aghdam city next year” was the good news that every citizen of Azerbaijan has been waiting for the years.

Just as Karabakh University started its activities with the order of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, Khankendi city secondary school No. 4 named after Nizami Ganjavi welcomed its students and parents in their native place. So, with the participation of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, his son Heydar Aliyev, with the participation of representatives of the educational community, opened the doors of Khankendi City Secondary School No. 4 named after Nizami Ganjavi, on September 19, 2024, and Karabakh University on September 20, 2024 to the students, pupils, and our native people.

References

- <https://president.az/az/articles/view/49904> 5 yanvar 2021.
<https://president.az/az/articles/view/52881/>, 30 avqust 2021.
<https://president.az/az/articles/view/61587>, 15 oktyabr 2023.
Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”..
Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”..
Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”..
Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”..
Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”..
Babayev B. 2021. *Dünya şöhrətli Nizami*, Kredo. 3 dekabr.
Bayramlı M. 2023. *Mübariz Xankəndi məktəbi*, “Yeni Azərbaycan”, 13 dekabr.
Cəmioloğlu İ. 2018. *Ermənilərin hədəf seçdiyi təhsil ocağı*. “Azərbaycan müəllimi” 1 iyun.

- Əliyev F. 2022. *Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Gəncə*. Gəncə, "Elm" nəşriyyatı. 3, 71.
- Həbibbəyli İ. 2023. *Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu bütün dünya ictimaiyyəti qəbul edir*. "Azərbaycan" qəzeti, 15 mart.
- Hüseynov R. 2021. *Xalqları və millətləri birləşdirən Nizami Gəncəvi ülgüləri*. "Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqatlarda". Bakı, "Elm və Təhsil", S- 327.
- Quliyev K. 2022. *Heydər Əliyev-Biz Xankəndidəyik-Azərbaycandayıq*. "Azərbaycan", 10 dekabr.
- Səmədzadə Z. 2021. *Heydər Əliyev və Qarabağın sovet dövrü*. "İqtisadiyyat", 17-23 iyun.

Nizomiy Ganjaviy ijodining millat ruhiyatiga ta'siri

Alimuhtor Muhtorov¹

Abstrakt

Nizomiy Ganjaviy ozarbayjon xalqining milliy o'ziga xosligini anglatadigan tushunchalaridan biridir. Tarixning barcha davrlarida xalqimizning donishmand ziyolilari ushbu milliy o'zlikni anglash tushunchasiga shu qadar nozik munosabatda bo'lganlarki, o'zlariga xos va milliy bo'lgan har bir tushuncha, joy, buyumga buyuk mutafakkir nomini berish orqali qadim zamonlarda ham, hozirgi zamonamizda ham tarixiy missiyani sharaf bilan bajarganlar. Nizomiy Ganjaviy tug'ilib o'sgan, o'zi yashab, dafn etilgan hududga "Shix duzu" (Shayx tekisligi) nomini berilgan, Maqbarasini ona xalqi, asrlar davomida yurtimizga tashrif buyurgan mehmonlar ham muqaddas qadamjo, ziyoratgoh sifatida ziyorat qilgan. Binobarin, bu omillar yuqorida qayd etilgan milliy o'zlik tushunchasini namoyon qiladi.

Kalit so'zlar: *Ozarbayjon, Nizomiy Ganjaviy, Qorabog', Xonqand, ilm-fan, maktab, maorif.*

Adabiyotlar

- <https://president.az/az/articles/view/49904> 5 yanvar 2021.
- <https://president.az/az/articles/view/52881/>, 30 avqust 2021.
- <https://president.az/az/articles/view/61587>, 15 oktyabr 2023.
- Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" ..
- Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" ..

¹ *Alimuhtor Muhtorov* – PhD, Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasining Ganja filiali Nizomiy Ganjaviy markazi direktori.

E-pochta: nizamicenter1141@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7117-2163

Iqtibos uchun: Muhtorov, A. 2024. "Nizomiy Ganjaviy ijodining millat ruhiyatiga ta'siri". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 63 – 75.

Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun"...

Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl"...

Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə"...

Babayev B. 2021. *Dünya şöhrətli Nizami*, Kredo. 3 dekabr.

Bayramlı M. 2023. *Mübariz Xankəndi məktəbi*, "Yeni Azərbaycan", 13 dekabr.

Cəmiləoğlu İ. 2018. *Ermənilərin hədəf seçdiyi təhsil ocağı*. "Azərbaycan müəllimi" 1 iyun.

Əliyev F. 2022. *Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Gəncə*. Gəncə, "Elm" nəşriyyatı. 3, 71.

Həbibbəyli İ. 2023. *Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu bütün dünya ictimaiyyəti qəbul edir*. "Azərbaycan" qəzeti, 15 mart.

Hüseynov R. 2021. *Xalqları və millətləri birləşdirən Nizami Gəncəvi ülgüləri*. "Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqatlarda". Bakı, "Elm və Təhsil", 327.

Quliyev K. 2022. *Heydər Əliyev-Biz Xankəndidəyik-Azərbaycandayıq*. "Azərbaycan", 10 dekabr.

Səmədzadə Z. 2021. *Heydər Əliyev və Qarabağın sovet dövrü*. "İqtisadiyyat", 17-23 iyun.

Azərbaycanda mövcud biblioqrafik ehtiyatlar sisteminin inkişafı

Vəzufə Xudiyeva¹

Abstrakt

Biblioqrafik məlumatın yaradılması bütün dövrlərdə informasiya təminatı prosesinin ayrılmaz və mühüm sahəsi olmuşdur. Fəaliyyət sahəsi kimi biblioqrafiya sənəd dövriyyəsinin sürətləndiyi müasir dövrdə də sənədlə informasiya istifadəçisi arasında informasiya mübadiləsi prosesində əsas həlledici amil kimi öz informativ funksiyasını saxlamaqla inkişaf edir. Bu baxımdan biblioqrafik informasiyanın əsas mövcud formalarından biri olan biblioqrafik ehtiyatların yaranma tarixi və inkişaf xüsusiyyətləri həmişə tədqiqat obyektı olaraq qalır.

Hazırkı biblioqrafik resursların sənəd-tələb sistemindəki mövqeyi daha innovativ informasiyanın istifadəçilərə daha operativ və operativ şəkildə çatdırılması ilə səciyyələnir. Azərbaycan Respublikasında cari biblioqrafik nümunələrinin yaradılması prosesi Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının fəaliyyəti ilə yaradılmış, M.F. Axundov adına Milli Kitabxana inkişaf edərək indiki inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası və digər respublika əhəmiyyətli kitabxanalar da cari biblioqrafik resursların yaradılması prosesinə öz töhfələrini vermişlər. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında mövcud milli biblioqrafik ehtiyatların yaradılması prosesi araşdırılır, mövcud biblioqrafik fəaliyyət mərkəzlərinin mətni və statistik göstəriciləri müqayisə edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycanda mövcud milli biblioqrafiyanın inkişafı, mövcud biblioqrafiya, biblioqrafik ehtiyatlar sistemi, Kitab Palatasının fəaliyyəti, M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın mövcud biblioqrafik resurslar sistemi.*

Giriş

Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı özlüyündə sənəd axınının inkişafına gətirib çıxarır ki, bu da sənət və istifadəçi arasında biblioqrafik kommunikasiyanı labüd edir. Belə ki, biblioqrafik vəsaitlərin biblioqrafik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması ilə əlaqədar fəaliyyət sistemində xüsusi rolu vardır.

¹ Xudiyeva Vəzufə Hüseynağaq – Bakı Dövlət Universiteti, İnformasiya və sənəd menecementi fakültəsinin “Sənəd Menecementi” kafedrasının müəllimi

E-mail: vazufe@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5376-8385

Sitat gətirmək üçün: Xudiyeva, V. H. 2024 “Azərbaycanda mövcud biblioqrafik ehtiyatlar sisteminin inkişafı”. *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 76 –

Bu baxımdan informasiya mərkəzlərinin biblioqrafik fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsini biblioqrafik məhsul istehsalı təşkil edir ki, bu da informasiya cəmiyyətinin vacib faktorlarındanıdır. Professor Zöhrab Əliyev biblioqrafik məhsulu sənədlərin biblioqrafiyalaşdırılmasının və informasiya tələbatçılarına biblioqrafik xidmətin eyni zamanda həm nəticəsi, həm də vasitəsi hesab edirdi [Əliyev 1978].

Azərbaycan Dövlət biblioqrafiasının mərkəzi hesab edilən Kitab Palatası 1925-2002-ci illər ərzində fəaliyyət göstərərək , mükəmməl biblioqrafik nümunələr sistemi yaratmışdır. ADKP 1926-cı ildən başlayaraq nəşr etdirdiyi “Kitab letopisi” cari xarakterli biblioqrafik vəsait olaraq respublika ərazisində yeni çapdan çıxan kitablar və kitabçalar haqqında biblioqrafik məlumatlar verilir. 1960-cı ildən Kitab Palatası cari biblioqrafik vəsaitlərə aid olan ən mükəmməl göztəricini – “Birillik Azərbaycan Kitabıyyatı” nı nəşr etdirməyə başlayır. Göstəricinin ən böyük naliyyəti ondan ibarət idi ki, bu vəsaitdə respublika ərazisində nəşr olunan və dilindən, mövzusunda və yanrından aslı olmayaraq bütün kitablar haqqında dölğun biblioqrafik məlumat verilir.

Əsas hissə

M.F.Axundov adına Milli Kitabxana sənədlərin biblioqrafiyalaşdırılması, o cümlədən cari biblioqrafik vəsaitlərin hazırlanması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Ümumilikdə, kitabxana tərəfindən hazırlanmış biblioqrafik vəsaitləri növ anlayışı baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1.Məqsəd və oxucu istiqamətinə görə
- 2.Funksional məqsədinə görə
- 3.Biblioqrafiyalaşdırma obyektlərinə görə
- 4.Biblioqrafiyalaşdırılmış sənədlərin nəşr dili baxımından
- 5.Biblioqrafiyalaşdırılmış sənədlərin nəşr yeri baxımından
- 6.Biblioqrafiyalaşdırma metodlarına görə
7. Biblioqrafik vəsaitlərin formasına görə
8. Yazı formasına görə

Azərbaycanda cari biblioqrafik vəsaitlər sisteminin formalaşması istiqamətindəki Milli Kitabxananın fəaliyyəti geniş, əhatəli və çoxsahəli olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Milli Kitabxananın yaratdığı biblioqrafik vəsaitlər sisteminə cari biblioqrafik informasiya vəsaitlərinin xüsusi çəkisi getdikcə artmışdır. Buna əsas səbəb hələ 60-cı illərdən başlayaraq keçmiş Sovetlər Birliyində dövlət elmi-texniki informasiya sisteminin sürətlə formalaşması idi ki, bu da öz növbəsində kitabxanaların cari

bibliografik informasiya yaradılması proseslərinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırılması üçün zəmin yaratmışdı [Əliyev 2007].

Bu dövrdə Azərbaycanda elmi, iqtisadiyyat, sənaye və aqrar kompleksi, eyni zamanda humanitar elmlər, mədəniyyət və incəsənət sahələrinin cari bibliografik informasiya təminatı üzrə kitabxanalararası ixtisaslaşma meylləri baş verirdi. Belə ixtisaslaşmaya münasib olaraq Respublika Elmi-Texniki İnformasiya İnstitutu Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası ilə birlikdə neft sənayesi, neft maşınqayırması, energetika, tikinti və s. sahələrə dair signal informasiya və informasiya vərəqələri nəşr edir, Azərbaycan EA Mərkəzi Elmi Kitabxanası təbiət elmləri, Respublika Elmi Tibb Kitabxanası səhiyyə və tibb elmləri üzrə cari bibliografik informasiya vəsaitləri tərtib edib fərdi və kollektiv informasiya tələbatçılarını cari vəsaitlərlə təmin edirdi. Belə cari informasiya vəsaitləri müvafiq sahələrə dair yeni nəşr olunmuş materiallar haqqında çevik, operativ, dolğun və ardıcıl məlumat vermək funksiyalarını yerinə yetirir, mütəxəssislərə öz sahələrinə dair sənəd axınını müntəzəm şəkildə izləmək imkanları yaradırdı.

Bu bir faktdır ki, həmin illərdə Azərbaycanda formalaşan cari bibliografik vəsaitlər sisteminin yaradılmasında Milli Kitabxananın da özünəməxsus fəaliyyət modeli formalaşmağa başlamışdır. Bu funksiyanın əsası hələ kitabxananın 1976-cı ildən respublika miqyasında mədəniyyət və incəsənət üzrə elmi informasiya mərkəzi kimi fəaliyyəti təşkil edirdi. SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin 1972-ci il 28 avqust 505 sayılı əmrinə müvafiq olaraq müttəfiq respublikalarda eləcə də Azərbaycanda Mədəniyyət Nazirliyinin 1975-ci il tarixli 204 sayılı əmri ilə Milli Kitabxanada "Mədəniyyət və incəsənət üzrə elmi informasiya şöbəsi"nin yaradılması ilə cari bibliografik vəsaitlərin yaradılması prosesi intensiv xarakter almağa başladı [Маммадов, Исмайлов 2023, 15-20].

Onu da qeyd etməliyik ki, Milli Kitabxana cari bibliografik vəsaitlərin yaradılması sahəsində əvvəllərdə müəyyən təcrübə əldə etmişdir. Hələ XX əsrin 60-cı illərində kitabxana müxtəlif dövlət idarələri və təşkilatlara, rəhbər işçilərə yeni ədəbiyyat haqqında bibliografik siyahılar və bülletenlər tərtib edib göndərirdi. Məsələn, "Not-musiqi şöbəsi" 1969-cu ildən etibarən müntəzəm olaraq Azərbaycan və rus dillərində fonda yeni daxil olan kitabların, notların və qrammofon vallarının siyahısını tərtib edib, Bakının mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinə göndərirdi [Əliyev 2007]. Lakin bu proses ardıcıl və dolğun şəkildə həyata keçirilmirdi. Bundan əlavə fərdi və kollektiv istifadəçilərə göndərilən cari bibliografik

materiallar dövrü xarakter daşımır, istifadəçilərin informasiya tələbatı xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlmir, eyni zamanda əksər hallarda operativliyini itirirdi [İsmayilov, Mahammadli, Khudiyeva 2022, 31-34].

Biblioqrafiyaşünaslıq nəzəriyyələrində cari biblioqrafiya yeni meydana gələn sənədlər haqqında ardıcıl məlumat vermək funksiyasını yerinə yetirməli, daha dəqiq desək, tələbatçılara öz sahələrində sənəd axınını daim izləmək və bu axında hərtərəfli bəhrələnmək imkanı əldə etməlidir. Bu vəzifə xüsusiyyəti cari biblioqrafik informasiyanın dolğunluğuna və operativliyinə, sənədin meydana gəlməsi ilə informasiyanın çatdırılması arasındakı fasilənin minimuma endirilməsinə səy göstərilməsini tələb edir. Cari biblioqrafik informasiya mənbələrinin yaradılmasının və tələbatçıya çatdırılmasının dövrülüyü məsələsi əhəmiyyətli faktorlardan biridir [Исмаилов, Халилова 2023, 101-109].

Qeyd etmək lazımdır ki, cari biblioqrafik informasiya təminatında dövrülük meyarı özündə bir sıra digər amilləri də birləşdirir. Belə ki, hər bir cari biblioqrafik vəsait özündə əks etdirdiyi sənəd axınının həcmi, dil, məzmun tərkibi baxımından istifadəçilərin biblioqrafik informasiya tələbatına tam relevant olmalıdır.

Cari biblioqrafik informasiya fəaliyyəti prosesində dövrülük, operativlik, dolğunluq və müvafiq istifadəçilərin informasiya tələbatı xüsusiyyətləri ilə uzlaşmalıdır. Bu baxımdan Milli Kitabxananın mədəniyyət və incəsənət üzrə formalaşmağa başlayan cari elmi-informasiya fəaliyyətinin qarşısında duran vəzifələr mürəkkəb və çoxsahəli idi. Bu geniş fəaliyyət sahəsinin mühüm istiqamətini mədəniyyət və incəsənət üzrə yeni ədəbiyyat haqqında biblioqrafik informasiyasını özündə əks etdirən nəşrlərin hazırlanması idi. Milli Kitabxananın “Mədəniyyət və İncəsənət üzrə elmi informasiya şöbəsinin Əsasnaməsi”ndə göstərilirdi ki, “şöbənin qarşısında duran əsas vəzifə kitabxananın bazası əsasında respublikanın Nazirlər Soveti, Mədəniyyət Nazirliyi Aparatı işçilərinə, eyni zamanda mədəniyyət və incəsənət sahəsində çalışan alimlərə, mütəxəssislərə və tədqiqatçılara müvafiq sahə üzrə nəşr olunan ədəbiyyat haqqında müntəzəm olaraq məlumat verməkdir”.

Eyni zamanda, əsasnamədə daha sonra qeyd edilir ki, mədəniyyət və incəsənət üzrə cari biblioqrafik göstəricini çap etməkdə əsas məqsəd “Mədəniyyət və incəsənət üzrə nəşr olunan məlumatı toplu halında əks etdirməkdən, bu işdə təkrarçılığı aradan qaldırmaqdan, göstəricinin məzmunu və formasını vahid hala salmaqdan ibarətdir” [İsmayilov, Khudiyeva 2022, 593-600].

Milli Kitabxananın mədəniyyət və incəsənət üzrə cari biblioqrafik göstəriciləri “Mədəniyyət və incəsənət haqqında yeni ədəbiyyat” adı ilə 1976-cı ildən nəşr edilməyə başladı. Bu orqan 2 ayda bir dəfə 4 çap vərəqi həcmində 500 nüsxə tirajla çap edilirdi. Hər bir buraxılışa daxil edilən materiallar Azərbaycan və rus dillərində verilmişdi. Burada kitablar ilə yanaşı dövrü mətbuat materialları da öz əksini tapırdı. Ümumiyyətlə, bu cari biblioqrafik informasiya orqanının məzmunu Milli Kitabxanaya daxil olan ədəbiyyat ilə şərtlənirdi. Materialların sistemləşdirilməsi o dövrdə SSRİ-nin elmi kitabxanaları üçün zəruri sayılan kitabxana-biblioqrafiya təsnifat sənədləri əsasında aparılırdı. Bu təsnifat sisteminə əsasən hər bir buraxılış 2 əsas bölməyə: “Mədəniyyət” və “İncəsənət” bölməsindən ibarət olur, daxilə isə materialların məzmunundan asılı olaraq yarım bölmələr formalaşırıdı. Məsələn, “Mədəniyyət” bölməsinin yarım bölmələri bir qayda olaraq aşağıdakılardan ibarət olurdu:

- Mədəniyyət və mədəni quruculuğa aid rəhbər materiallar;
- Mədəniyyət nəzəriyyəsi. Fəlsəfi-sosioloji problemlər;
- Beynəlxalq mədəni əlaqələr;
- Mədəni-maarif işi;
- Klub işi. Mədəniyyət evləri;
- Xalq yaradıcılığı. Bədii özfəaliyyət;
- Muzey işi;
- Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi;
- Mətbuat;
- Radio və televiziya verilişləri;
- Kitabxana işi. Biblioqrafiya.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir buraxılışda “Kitabxana-biblioqrafiya təsnifat cədvəlləri”nə uyğunlaşdırılmış standart rubrikalarla yanaşı, respublikanın mədəni həyatını əks etdirən materiallar üçün də əlavə yarım bölmələr ayrılırdı. Mənbələrin biblioqrafik təsvirləri əsasən o dövrdə SSRİ-də qəbul edilmiş QOST 7.15-79 dövlət standartı əsasında aparılırdı. Bu dövrü cari orqan 1982-ci ilə qədər “Mədəniyyət və incəsənət üzrə yeni ədəbiyyat” adı ilə çıxırdı. 1982-ci ildən isə çox düzgün olaraq “Azərbaycan mədəniyyəti və in-cəsənəti haqqında yeni ədəbiyyat” adı ilə nəşr edilməyə başladı, bununla da SSRİ-nin digər kitabxanalarının, xüsusən Ümumittifaq Dövlət Kitabxanasının nəşr etdiyi müvafiq informasiya bülletenlərindəki materialların burada təkrarlanmasına son qoyuldu və bu nəşr sırf Azərbaycanşünaslıq xarakteri aldı

Bununla əlaqədar göstəricinin strukturu Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətinin milli xüsusiyyətlərinə, respublikamızın mədəni həyatına daha uyğun şəkil aldı. 1991-ci ildən başlayaraq burada "Xarici ədəbiyyatda Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti" rubrikası təşkil edildi.1980-1982-ci illərdə bu cari biblioqrafik informasiya göstəricilərində hər il orta hesabla 2000-2500 adda kitab və dövrü mətbuat materialları əks etdirilib fərdi və kollektiv istifadəçilərə, o cümlədən şəhər və rayon kitabxanalarına çatdırılırdı. Maddi çətinliklərlə əlaqədar bu qiymətli informasiya vəsaitinin nəşri 1993-cü ildə dayandırıldı. 90-cı illərin əvvəllərində Milli Kitabxananın Mədəniyyət və incəsənət üzrə elmi informasiya şöbəsi tərəfindən bəhs etdiyimiz vəsaitlə yanaşı 2 adda cari biblioqrafik orqanlar da nəşr edilirdi.

Bunlar "Respublika mədəni həyatının xronikası" və "Mədəniyyət və incəsənət üzrə respublika qəzetlərinin xülasəsi" adı ilə buraxılan biblioqrafik icmal xarakteri daşıyan dövrü orqanlar idi. Rotaprint üsulu ilə ayda 2 dəfə buraxılan "Respublika mədəni həyatının xronikası"nda Azərbaycanın mərkəzi qəzet və jurnallarında ölkəmizin mədəni həyatı ilə əlaqədar dərc edilmiş yazıların icmalı xronoloji ardıcılıqla əks etdirilirdi. Həcmcə 10-15 səhifədən ibarət olan bu informasiya bülletenində hər ayın 15 günü ərzində Azərbaycanın mədəni həyatında, incəsənət aləmində baş verən mühüm hadisələr (sərgilər, yeni tamaşalar, musiqi əsərləri, konsertlər və s.) haqqında qısa referatlar verilirdi.

Materiallar Azərbaycan və rus dillərində təqdim edilirdi. Təəssüf ki, həmin bülleten yalnız 1990-cı ildə nəşr edilmiş və cəmi 19 buraxılışı olmuşdur. Milli Kitabxananın ikinci cari informasiya bülleteni özündə mədəniyyət və incəsənət məsələlərinə dair qəzet məqalələrinin icmalını əks etdirirdi. Ayda bir dəfə rotaprint üsulu ilə çap edilən bu orqan əsasən yaradıcı kollektivlərə və şəxslərə göndərilirdi. Həcmcə 6-14 səhifə olan bu cari biblioqrafik informasiya orqanında respublika dövrü mətbuatında bir ay ərzində mədəni-maarif və kitabxana işi, musiqi, kino, teatr, təsviri sənət, heykəltəraşlıq, muzey işi və s. məsələlərə dair dərc edilmiş resenziyaların, məlumat xarakterli yazıların biblioqrafik siyahısı, hər bir yazıya dair qısa annotasiya verilirdi. 1990-1993-cü illərdə bəhs etdiyimiz orqanın 18 buraxılışı olmuşdur. 1993-cü illərin əvvəllərində Milli Kitabxananın mədəniyyət və incəsənət üzrə cari biblioqrafik nəşrlər istiqamətindəki fəaliyyəti maliyyə problemləri ilə əlaqədar dayandırılmış və hələ də

bərpa olunmamışdır. Tədqiqat illərində Milli Kitabxananın cari biblioqrafik informasiya vəsaitləri sistemində “Kənd təsərrüfatına dair yeni kitablar” adlı dövrü cari biblioqrafik göstəriciləri də mütəxəssislərə yeni meydana gələn müvafiq sənədlər haqqında ardıcıl məlumat vermək baxımından əhəmiyyətli idi. 1974-1985-ci illərdə ildə 2 dəfə, 1985-1991-ci illərdə isə ildə 1 dəfə buraxılan bu orqan Milli Kitabxananın fonduna məcburi nüsxələr kimi daxil olan Azərbaycan və Rus dillərindəki nəşrləri əhatə edirdi.

Bütün materiallar kitabxana-biblioqrafiya təsnifatı cədvəlləri əsasında qruplaşdırılırdı. 500 nüsxədə çap edilən bu göstərici ilk növbədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan dövlət orqanlarına, elmi-tədqiqat müəssisələri kitabxanalarına, həmçinin bütün MKS-lərə göndərilirdi. Əlbəttə, haqqında bəhs etdiyimiz göstəriciləri yalnız şərti olaraq cari biblioqrafik vəsaitlər sisteminə aid etmək olar. Çünki onlar mütəxəssislərə kənd təsərrüfatına dair mənbələri operativ izləmək imkanı yaratmışdı. Biblioqrafiyaşünaslıq nəzəriyyəsində qəbul edildiyi kimi, “Cari biblioqrafik məlumatvermə gündəlik, həftəlik, ikihəftəlik, aylıq və ya rüblük ola bilər” [Əliyev 1978]. Məlumatvermə prosesində operativlik prinsipinə əməl edilmədiyi halda belə nəşrlər sadəcə olaraq dövrü nəşr kimi qiymətləndirilə bilər [Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının hesabatları, 1968-2023].

Bu baxımdan Milli Kitabxananın “Kənd təsərrüfatına dair yeni kitablar” məlumat göstəriciləri kənd təsərrüfatına dair illik, yəni ardı davam edən biblioqrafik nəşrə daha yaxın idi. Bununla yanaşı, belə nəşrin Respublika Kənd Təsərrüfatı Kitabxanası ilə əlaqələndirilmiş şəkildə hazırlanması onun məzmun baxımdan dolğun olmasına təminat verirdi. Çünki Milli Kitabxanaya məcburi nüsxə prinsipi əsasında daxil olan kitablar tipoloji baxımdan kənd təsərrüfatı ədəbiyyatını tam əhatə etmirdi. Belə ki, Milli Kitabxanaya kənd təsərrüfatı üzrə istehsalat ədəbiyyatı, dərsliklər, deponə edilmiş nəşrlər, bir sıra normativ sənədlər daxil olmurdu. Belə nəşrlər yalnız Respublika Kənd Təsərrüfatı Kitabxanası tərəfindən alınır. Bütün bunlar Milli Kitabxana tərəfindən həmin vəsaitin Respublika Kənd Təsərrüfatı Kitabxanasının iştirakı ilə hazırlanmasını məqsədyönlü edirdi. Bütün bunlar ardı davam edən nəşrin respublikamızın aqrar sahədə çalışan mütəxəssislərini, rayon və kənd kitabxanaları üçün kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair sənəd axınını izləməkdə xeyli əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləyir. Keçən əsrin 70-80-ci illərində Milli Kitabxana daha 3 adda biblioqrafik dövrü və ardı davam edən nəşrlər hazırlamaq təşəbbüsündə olmuş və bu

istiqləmətdə xeyli işlər görmüşdür.

Belə ki, kitabxana 1971-1989-cu illər ərzində cari ədəbiyyatı əvvəlcə yarımillik, sonra isə müxtəlif vaxtlar ərzində əks etdirən "Azərbaycan xarici mətbuatda" (rus dilində) adlı biblioqrafik göstəricilər hazırlayıb elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. 1971-1973-cü illərdə bu seriya ilə 6 buraxılışda biblioqrafik göstərici nəşr edilmişdir [Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının hesabatları, 1968-2023]. 1980-ci ildə 1975-1978-ci illər ərzində, 1989-cu ildə isə 1978-1988-ci illər ərzində (9) xarici ölkələrin mətbuatında Azərbaycan haqqında dərc edilmiş materialların biblioqrafik göstəriciləri meydana gəlmişdir. Bu vəsaitlər 70-80-ci illərdə kapitalizm və sosializm sistemləri arasında gedən ideoloji mübarizədən doğan biblioqrafik nümunələr kimi dəyərləndirilə bilər. Onlar əsasən Azərbaycan Respublikasının nailiyyətlərini göstərən, ilk növbədə o dövrdə mövcud socialist ölkələrinin (Polşa, Bolqarıstan, Vyetnam, ADR, Çexoslovakiya və s.) mətbuatında dərc olunmuş yazıları əks etdirirdi. Kapitalist ölkələrinin mətbuatında dərc edilmiş neqativ yazılar isə ciddi senzuraya məruz qalaraq xüsusi fondlarda mühafizə edilirdi və şübhəsiz, heç bir biblioqrafik orqanda öz əksini tapa bilməzdi.

1978-ci ildən başlayaraq Milli Kitabxana rus dilində "Azərbaycan SSRİ mətbuatında" başlığı ilə əvvəlcə yarımillik, sonra isə illik biblioqrafik göstəricilərin tərtibi ilə də məşğul olurdu. 1978-1991-ci illərdə bu başlıq altında həmin göstəricinin 10 buraxılışı olmuşdur. Bu vəsaitlərdə əsasən Azərbaycan yazıçılarının SSRİ respublikalarında nəşr olunmuş tərcümə əsərləri, ədəbi-tənqidi məqalələr, ölkəmizin iqtisadi, mədəni həyatı ilə əlaqədar dövrü mətbuatda rus dilində dərc olunmuş məqalələr əks etdirilirdi. Bütün materiallar SSRİ xalqlarının adlarının (ruslardan başqa) əlifba sırası ilə düzülür, daxildə isə yenə müəlliflərin və ya sərlövhələrin əlifba sırasına riayət edilirdi.

1986-cı ildə həmin göstəricilərdə əks etdirilmiş sənədlərin bir qismi, həmçinin 1972-1978-ci illərin materialları külliyyat halında "Azərbaycan sovet xalqları ailəsində" başlığı ilə müstəqil göstərici şəklində çap olunmuşdur. Bu göstəriciyə 1972-1978-ci ildə dərc edilmiş materiallar daxil edilmişdir. Xeyli zəhmət və axtarışlar nəticəsində meydana gələn bu dövrü və vaxtaşırı məlumat nəşrləri ilk növbədə siyasi xarakter daşıyan vəsaitlər idi. Onlar mürəkkəb ideoloji mübarizələr və kommunizm ideologiyası ehkamlarının hökm sürdüyü bir şəraitdə SSRİ geopolitik məkanında guya möhkəm xalqlar dostluğunun mövcudluğu ideyasına xidmət edən vasitələr

hesab olunurdu. Bu ideyaların uydurma olması XX əsrin 90-cı illərində Sovet imperiyasının dağılması, milli konfliktlər, mürtəcə separatçılıq və Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü kimi faciəli hadisələrdə özünü daha aydın şəkilə göstərdi.

Ədəbiyyatlar

- Əliyev. Z.H. 1978. *Azərbaycan biblioqrafiyasının tarixi [1920-1970]*. (Mətn): Dərs vəsaiti; red. Ə. T. Xələfov; AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S. M. Kirov ad. ADU - Əliyev, Zöhrab Hüseyn oğlu. Əməkdar mədəniyyət işçisi, pedaqoji e. n., prof. 1933-2019. Bakı: ADU.
- Əliyev Z.H. 2007. *Azərbaycan biblioqrafiyasının tarixi (Mətn) :* Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün dərslik /; red. N. İ. İsmayılov ; rəyçilər N. İ. İsmayılov, S.A. Sadıqova, Əliyev, Zöhrab Hüseyn oğlu. Əməkdar mədəniyyət işçisi, pedaqoji e. n., prof. 1933-2019. Bakı: Bakı Universiteti.
- Маммадов А., Исмаїлов Н. 2023. *Національні бібліотеки: типологія, основні функції та сучасні напрями розвитку*. Науково-теоретичний альманах Грани, 26(1), 15-20.
- Ismayilov, N., Mahammadli, D., Khudiyeva, V. 2022. *Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25 (5), 31-34.
- İsmayılov, N, Xəlilova, N. 2023. *Нові види бібліографічних ресурсів в електронному середовищі*. Науково-теоретичний альманах Грани, 26 (5), 101-109.
- Ismayilov, N, Khudiyeva, V. 2022. *Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. Technium Social Sciences Journal*, 35, 593-600.
- Xəlilova, N, İskandarlı A. 2023. *Бібліометричні параметри для оцінювання дослідників*. Науково-теоретичний альманах Грани, 26(6), 91-95.
- Axundov M.F. adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının məlumat-biblioqrafiya şöbəsinin 1968-2023-ci illər üzrə hesabatları.
<https://www.millikitabxana.az/>

Development of the existing bibliographic resources system in Azerbaijan

Vazufe Khudieva¹

Abstract

The creation of bibliographic information has been an integral and important area of the information provision process at all times. As a field of activity, bibliography as the main decisive factor in the process of information exchange between the document and the information user is developing while maintaining its informative function even in the modern era when the flow of documents is accelerating. From this point of view, the history of creation and development characteristics of bibliographic resources, which are one of the main forms of existence of bibliographic information, always remain an object of research. The position of the current bibliographic resources in the document-demand system is characterized by the delivery of more innovative information to users in a more prompt and efficient manner. The process of creating current bibliographic samples in the Republic of Azerbaijan was created by the activity of the Azerbaijan State Book Chamber, M.F. The National Library named after Akhundov developed and reached its current level of development.

The Central Scientific Library of the Azerbaijan National Academy of Sciences and other libraries of republican importance have also contributed to the process of creating current bibliographic resources. The article examines the process of creating current national bibliographic resources in the Republic of Azerbaijan, and compares the text and statistical indicators of existing bibliographic activity centers.

Key words: *Development of the current national bibliography in Azerbaijan, current bibliography, system of bibliographic resources, activity of the Book Chamber, current system of bibliographic resources of the National Library named after M.F. Akhundov.*

References

- Əliyev. Z.H. 1978. *Azərbaycan bibliografiyasının tarixi [1920-1970]: Dərs vəsaiti*; red. Ə. T. Xələfov; AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S. M. Kirov ad. ADU - Əliyev, Zöhrab Hüseyn oğlu. Əməkdar mədəniyyət işçisi, pedaqoji e. n., prof. 1933-2019.

---

¹ *Khudiyeva Vazufa* – Baku State University, teacher.

E-mail: vazufe@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5376-8385

For citation: Khudieva, V. 2024. "Development of the existing bibliographic resources system in Azerbaijan". *Uzbekistan: Language and Literature* 4: 76 – 86.

Bakı: ADU.

- Əliyev Z.H. 2007. *Azərbaycan bibliografiyasının tarixi*: Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün dərslik; red. N. İ. İsmayılov ; rəyçilər N. İ. İsmayılov, S.A. Sadıqova, Əliyev, Zöhrab Hüseyn oğlu. Əməkdar mədəniyyət işçisi, pedaqoji e. n., prof. 1933-2019. Bakı: Bakı Universiteti.
- Mammadov A., İsmayılov N. 2023. *Nasionalni biblioteki: tipologiya, osnovni funksii ta suchasni napryami rozvitku*. Naukovo-teoretichniy almanax Grani, 26(1), 15-20.
- İsmayılov, N., Mahammadli, D., Khudiyeva, V. 2022. *Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25 (5), 31-34.
- İsmayılov, N, Xalilova, N. 2023. *Novi vidi bibliografichnix resursiv v yelektronnomu seredoviui*. Naukovo-teoretichniy almanax Grani, 26 (5), 101-109.
- İsmayılov, N, Khudiyeva, V. 2022. *Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting*. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences Journal*, 35, 593-600.
- Xalilova, N, Iskandarli A. 2023. *Bibliometrichni parametri dlya osinyuvannya doslidnikiv*. Naukovo-teoretichniy almanax Grani, 26(6), 91-95.
- Axundov M.F. adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının məlumat-bibliografiya şöbəsinin 1968-2023-ci illər üzrə hesabatları.
<https://www.millikitabxana.az/>

“Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani syujetida inson va tabiat konsepsiyasi ifodasi

Kishin Xajiboyev¹

Abstrakt

Maqola XX asr o‘zbek adabiyoti rivojiga katta hissa qo‘shgan Erkin Samandar va uning “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani haqidagi fikrlar boshlangan. Roman syujetidagi inson va tabiat konsepsiyasi ifodasi tahlil etilib, shaxsiy mulohazalar aytilgan. Ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlarda tabiat va inson munosabatlari uyg‘unlik kasb etib, 70-80-yillarda faqat ekologiya emas, balki insoniyat o‘rtasidagi ma‘naviy ekologiya ham buzilganligi misollar bilan ochiqdigan. Asardagi bosh qahramonlar Ganja, Aminov, Buva va insoniyat tomonidan toptalgan Amudaryo o‘rtasidagi munosabatlar ko‘rsatilgan. Erkin Samandar inson va tabiat muammosining chuqur ildizlarigacha kirib borishga intiladi. Bunga, asosan, insonlar va to‘rt un-surdan biri bo‘lgan suv (Amudaryo suvi), otlar jamoasidagi munosabatlarni badiiy tahlil qilish orqali erishganligi bir nechta tahlillar orqali berilgan.

Kalit so‘zlar: *inson, tabiat, syujet, konsepsiya, suv, Amudaryo, Ganja, Meliqush, do‘stlik.*

Kirish

Erkin Samandar XX asr o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan taniqli shoir va yozuvchidir. U yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan betakror lirikasi va nasri ila o‘zbek xalqi ma‘naviyatining rivoji uchun ko‘p xizmat qildi. E.Samandar Ch, Aytmatov, J.London, E.Xeminguy, S.Tompson kabi jahonning mashhur yozuvchilari va Sh.Xolmirzayev, T.Murod, A.Muxtordek o‘zbek ijodkorlari qatorida tabiat mavzusida takrorlanmas asarlar yaratdiki, bu yozuvchi ijodining alohida bo‘rtib ko‘rinib turuvchi bir qirrasidir. XX asr o‘zbek nasrining 60-70-yillardan keyingi taraqqiyotini bu o‘ziga xos yozuvchi ijodisiz tasavvur qilish qiyin.

Yozuvchi ijodida tasvir prinsiplarining shakllanishi, o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi, avvalo, adabiyotga olib kirilgan hayot

¹Xajiboyev Kishin Alisher o‘g‘li – o‘qituvchi, Urganch innovatsion universiteti.

E-pochta: kishinxajiboyev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-8269-6395

Iqtibos uchun: Xajiboyev, K. A. 2024. “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani syujetida inson va tabiat konsepsiyasi ifodasi”. *O‘zbekiston:til va madaniyat* 4: 87–100.

materialining mazmundorligi, rang-barangligi, takrorlanmasligi bilan bog'liqdir. Erkin Samandar adabiyotga Xorazm koloritini – o'zi tug'ilib o'sgan Xiva va u yerdagi Amudaryo va Polvonyop kanali suvlarining manzaralarini, xorazmliklar hayotini, udumlarini, betakror so'zlash tarzini – dialektini olib kirdi. Bu xususiyat ko'proq yozuvchining milliy-mahalliy koloritga boy bo'lgan "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanida ko'zga tashlanadi. Adib ijodining, xususan, romanning o'ziga xosligi, betakrorligi ham mana shu sabablardan kelib chiqqan.

Mavzuiy turfa rang-baranglik asarning naqadar qimmatli ekanligini bildirib turadi. Erkin Samandar ijodini o'rganish davomida shu narsaga guvoh bo'lamizki, uning badiiyati mavzuiy ranglikka intiladi va eng birlamchi o'rinni tarixiylik nuqtayi nazaridan yaratilgan asarlari egallaydi. Uning ana shu mavzu, ya'ni tarixiylik aks etgan asarlaridan biri mazkur romandir. Roman tarixda bo'lib o'tgan voqealar asosiga qurilgan. Roman haqida: "Sochma asarlari qatorida "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" nomi bilan o'rin olgan romani ham o'zida o'quvchini qiziqtiradigan, inson va shaxs masalasi haqida o'ylashga majbur etadigan, shuningdek, tabiat – inson munosabati, sadoqat, xiyonat, fidoyilik va xudbinlik tushunchalarining mohiyatini chuqurroq anglashga yo'l ochadigan asardir.

Mazkur roman voqealari bevosita tabiat bilan bog'liq bo'lgani bois yozuvchi asar mazmunini ochib berishda; obrazlar, timsollar holatini yaratishda ko'pgina badiiy tasvir vositalariga murojaat etadi" [Sharipova 2020, 84] - deydi yosh tadqiqotchi H.Sharipova. Bu so'zlardan "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romani inson va tabiat munosabatlarini haqqoniy yoritib bergan roman sifatida yosh kitobxonlar ko'nglidan ham joy olgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Asosiy qism

Badiiy asar syujeti ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlardan tarkib topadi [Quronov 2019, 119]. "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romani ham shunday mukammal tarkibga ega. Uning ekspozitsiyasi birinchi qismning boshida beriladi. Ganja qamoqdan chiqib, Amudaryo qirg'oqlariga keladi va daryoni, sohilda daryosi va egasi tashlab ketgan kemani ko'rib, uzoq o'yga toladi. Besh yil oldingi hayotini bir-bir eslaydi. Yo'l-yo'lakay roman qahramonlari bilan birma bir tanishtirib o'tadi. Asarlarning voqealar ro'y beradigan joy, qahramonlar tasviri bilan boshlanishi, ya'ni ekspozitsiyaning asar boshlanishida berilishi badiiy asarlarga xos ananaviy uslubdir. Romanida tugundan so'ng ekspozitsiya,

ya'ni ekspozitsiyaning kechiktirilgan turi ham beriladi. Asarda obraz darajasiga ko'tarilgan Meliqush, Qandim, G'irkovik kabi otlar kitobxonda katta qiziqish uyg'otadi. Asarning ikkinchi qismida muallif Qandimni kitobxon bilan tanishtiradi: *"Qandim Meliqushdan ikki yosh kichik. Ko'zlari kiyikning ko'zlaridek qop-qora. Tug'ilganida Buva uning ko'zlarini ko'riboq otini Shahlo deb qo'ymoqchi bo'ldi. Quljon ko'nmadi. Qishlog'imizda Shahlo ismli qizlar ko'p, xafa bo'lishadi, dedi. Uni to'qay guliga mengzab Qandim deb atashdi. Qandim mana endi yetildi. Uniyam, boshqasiniyam surgun qilmoqchi rais..."* [Самандаров 2009, 116]. Shu o'rinda, ekspozitsiya va voqealar rivojining yonma-yon, ketma-ket kelganligiga guvoh bo'lamiz.

Yozuvchining ekspozitsiyadan foydalanishdagi alohida uslublaridan yana biri shundaki, muallif asardagi kichik qahramon, ya'ni ilmiy tilda epizodik obraz deb nomlangan epizodga ham ekspozitsiya keltiradi. Asar bosh qahramoni Ganjani onasining vafotidan keyin o'zi boqib olgan ammasi Anor xola haqidagi ekspozitsiya, til-lafurush ayol Oltinoy opa haqidagi ekspozitsiyalar shular jumlasidandir. Mohira haqidagi tanishtiruv ijodkorning yana bir mohirona qo'llangan ekspozitsiyasidan darak beradi. Uning asar boshida bir qahramonga ishora berib, voqealar rivojida uni tanishtirib o'tishi o'quvchini o'ziga tortadi, qiziqtirib qo'yadi. Jumladan, Ganja ozodlikka chiqqanidan so'ng, poyezdda bir qizil kuylakli qizni ko'rib qoladi, u bilan ikki og'iz gaplashadi. Qiz Ganjada yaxshi taassurot qoldiradi, ammo uning kimligini bilmaydi. Yechimdan oldin Ganja Aminov ishi bo'yicha Olimjon akaning uyiga boradi. U yerda o'sha poyezdda ko'rgan qizil kuylakli qizni uchratib, bir muddat o'zini yo'qotib qo'yadi. Shu payt uy egasi Olimjon aka, "Tanishing, bu mening qizim Mohira" degan gaplarni aytadi. Ko'rib turganimizdek, Erkin Samandarning ekspozitsiya yaratish mahorati rang barang va o'ziga xos.

Ijodkor asar boshlanishi bilan ekspozitsiyaning o'zidayoq tabiat unsurlari haqida so'zlaydi, voqealar rivojiga ishora qiladi. Ozodlikka chiqqan Ganja eng avval Amudaryoning yoniga keladi. Uning oldingi g'ayrati yo'qligi, suvlari kamayib, sekin oqadigan bo'lib qolganidan kuyunadi. Xuddi shu yerda Ganja Amudaryoni sevgilisi Qumriga tanishtiradi: *"Bu Amudaryo. Amudaryoda loyqa suv oqadi. Loyqaning xosiyati ko'p, yerni sog' qiladi, Cho'milsang tanagga yara-chaqa toshmaydi"* [Самандаров 2009, 14].

Roman tuguni ham o'ziga xos tasvirlanadi. Asosiy ekspozitsiyadan so'ng, tugunga navbat beriladi. Ganja mahkumlikdan qutulib, Amudaryoni ziyorat qiladi. Daryoning ahvolini ko'rib xafa bo'ladi. Qumri bilan nikoh kuni Amudaryodan suzib o'tgan katta guldor ke-

maning sohilda daryosiz, abgor yotgan holati uni yana alam, g'azab otiga mindirdi. O'tmishda boshidan o'tgan voqealar uni ezdi. Buning sababchisi Aminovga bo'lgan nafrati yanada oshdi. Yuragi gup-gup urib, isyon ko'targan tovushlarini chiqarib yubormaslik uchun tishini tishiga qo'ydi. Kema yonida o'yg'a tolib o'tirgan paytda uning oldiga bir mashina kelib to'xtadi: *"Gazik kelib sohildagi baland yo'l chekkasiga to'xtadi. Ruldagi odam atrofni kuzatdi. Kema ustida o'tirgan kishiga ko'zi tushdi. Saraton tig'ini pisand etmay bukchayib o'tirgan kimsa kim ekan. U mashinadan tushib, eshikni qars ettirib yopdi. Qo'lida kalitni o'ynagancha kema oldiga keldi. Ganja boshini ko'tardi. Ular bir-biriga uzoq tikilib qoldilar. Ganjani ko'rib Aminov dovdirab qoldi"* [Самандаров 2009, 17].

Ganja shu odamni deb 5 yil umrini qamoqda o'tkazdi. U xotini yo'ldan urdi. Do'sti Obodni pichoqlashi uchun uydirmalar to'qidi. Uni qotilga aylantirdi. Yana kelib hech narsa ko'rmaganday ko'ngil so'raydi. O'tgan ishga salovat, yonimga kelsang ish beraman deb tilyog'lamalik qiladi. Do'sting Obodni o'ldirganingni unut, u shunga loyiq edi deya o'zini oqlaydi. Bu qanday bedodlik. Axir Ganja sevgilisi Qumrini yo'ldan urgan Obod deb o'yladi. Aminov ekanligini sez-madi. Shu tulki bilan Qumrining yolg'onlariga ishondi. Bu ham yet-maganidak, bu Aminov degani qamoqdan qaytgunicha Amudaryoni so'ndiribdi. Hamma joyni suv bostirib, hayvonot-u nabototning halokatiga sabab bo'libdi. Bu dahshatli o'ylar Ganjaning qonini qaynatdi. Aminov va uning gumashtalaridan, albatta, o'zining barbod bo'lgan hayoti uchun, toptalgan tabiat uchun o'ch olishini qalbi-ga tugdi va uyiga tomon ketdi. Bu romanning tuguni edi, ya'ni asar konflikti qo'yilgan joy.

Voqealar rivoji shu yerdan boshlanadi. Ganja o'z hayotiga qaytib, ishga kirishib ketdi. Kelib ammasi Anor opa va unda qolgan o'g'li Anvar bilan quchoqlashdi. Bu uy Qumrining kelinlik davrini eslatdi. U shahardagi uyiga borib, hamma joyni ko'zdan kechirdi. Qumri kundalik yozib yurar edi. Uni izladi. Tortmadan xat topdi. Uni Qumri yozgan edi. Xatda brilliant uzuk bilan zirakni egasiga qaytar-ishi yozilgan edi. Bu so'zlardan so'ng Ganja boshini changallab qoldi. Demak, Obod aybsiz. U o'limidan oldin qanchalik o'zini oqlagan edi-ya! Rashk Ganjaning ko'zlarini ko'r qilibdi. Endi nima bo'ldi, axir uning hayoti majruh bo'lib qoldi-ku. Uzuk va sirg'ani Qumrixonga kim bergan? Albatta, Aminov bergan. Endi uni o'sha o'zi quritayot-gan daryoga cho'ktirmasa, bu hayotdan Ganjaning ko'zi ochiq ketadi.

Romanda kulminatsion nuqtadan oldin muallif bir oz lirik chekinish qiladi. Ganjaning ham vijdon azobi, ham qasos otiga min-

ganligi sababli g'azabini bosish uchun ruhiga madad olish uchun Xiva minoralari, gumbazlarini, madrasa-yu yodgorliklarni sayohat qiladi. Bu ruhga orom beruvchi sayohatni u quyidagi go'zal so'zlar bilan boshlab beradi: *"Havolanib ketsang qabristonga bor, mung va hazinlikni ko'zib hovuring bosiladi. Agar ruhing cho'kib ketsa daryoga bor, uning asov mavjlarini ko'rib, ko'ksing tog'day ko'tariladi. Lekin endi Amudaryoga ruh tushganida emas, balki yuraging toshib, bosar-tusaringni bilmay qolganingda borganing ma'qul. Daryoning mahzunligini ko'rib, ruhing chilparchin bo'ladi"* [Самандаров 2009, 172]. Shu sababli Ganja siniqqan ruhlariga madadni faqat Xivadan izlaydi. U Ichanqal'a, Kaltaminor, Feruz madrasasi, ko'hna Ark, Oq shayx bobo tepaligi, Pahlavon Mahmud maqbarasi kabi muqaddas joylarni ziyorat qilib chiqadi. Ushbu lirik chekinish orqali Erkin Samandar, o'zbekona qadriyatlarimizni ham ko'rsatib o'tgan. Daryo, tabarruk qadamjolar nafaqat inson ruhiyatini ko'taradi, balki Ganja boshlab turgan ishi oldidan ularni ziyorat qildi. Ularning oldida duo qilib Ollohdan ishlarining rivojini so'radi. Ganja tabiat dushmanlarini jazosini beradi. Unga, avvalo Olloh, so'ngra ziyorat qilgan pirlarning ruhi madadkor bo'ldi. Mana o'zbekona mentalitetning ajoyib bir ko'rinishi.

"Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanining ekspozitsiyasi-yu voqealar rivoji, umuman, syujetning har bir qismida insonlar sabab mahzun holga kelgan daryo, majruhga aylangan ona tabiat tasviri obrazli tasvirlanadi. Bu roman qahramonlarining ruhiga, qalbiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladi. Yuqoridagi parchada guvohi bo'lganimiz kabi Amudaryoning mung'ayib qolishi Ganjani juda qiynaydi, ruhan ezadi. Odamlarning o'z foydasini o'ylab, tabiatni shunday achinarli ahvolga solishi, uning vijdonini azoblaydi. Oldinlari hammaning ruhini ko'taradigan daryo, endi ruhiyatni chilparchin qiladigan daryoga aylanishi bu Orol muammosidek global muammoning boshlanishi edi. Ko'rinadiki, inson va tabiat o'rtasidagi adolatsizlik, tengsizlik va zulmning ostida nafs balosi turibdi. Nafsning istagi bilan inson bolasi o'ziga tabiatni qul qiladi. Buning orqasidan qudratli kuchga ega bo'lmoqchi bo'ladi. Hayvonot va nabotot, umuman tabiat dunyosida esa chegara chizig'ini bosib o'tib bo'lmaydigan "qoida" bor. Bu qoida kuchlilar tomonidan kuchsizlarga hukmronlik va zulm qilish uchun qat'iy to'siq. Tabiat bilan bog'liq epizodlarda yozuvchi buni teran psixologizm asosida yetarlicha badiiy asoslaydi.

Voqealar rivojidan so'ng romanning kulminatsion nuqtasi keladi. "Kulminatsion nuqta, ya'ni badiiy konfliktning uchta turi

farqlanadi:

1. Xarakterlararo konflikt.
2. Qahramon va muhit konflikti.
3. Ichki(psixologik) konflikt” [Quronov 2019, 124].

Romanda konfliktning ushbu uch turi aralash keladi va o‘zaro uzviy aloqada bo‘ladi. Obod va Ganja o‘z muhiti bilan kurashga kirishgan qahramonlardir. Ularning muhit bilan ziddiyati esa uning Aminov bilan o‘zaro ziddiyatli munosabatlari fonida yetishadi, ayni shu munosabatlar qahramonlar ruhiyatidagi murakkab jarayonga – ongidagi o‘y-fikrlar kurashiga turtki beradi.

Ganja Qumrining halokatiga sabab bo‘lgan, yashab turgan ona tabiatga zulm qilgani uchun Aminov javob beradigan payt kelgan edi. Mazdubad bilan Qisnoq o‘rtasidagi kimsasiz joyda ular bir-biriga ro‘baro‘ keldilar. Ganja shu yerga kelganda chiday olmadi. Aminovni chalajon qilib do‘pposladi. Ikkisining yakkama yakkaga olishuvi romandagi tugunlarning yechimiga yetaklaydi. So‘ngra Ganja Qurbon Salayevning ishi bilan qiziqadi. Shunday aqlli, fidoiy, mehnatdan qochmaydigan halol odam nega endi bir umr qora nom bilan yashashi kerak? U Qurbon akaga nohaq qamalganini isbotlovchi dalillar to‘plashini, mas‘ullardan ishni qayta o‘rganishni talab qilish kerakligini aytadi va buning uchun o‘zi ham kurashadi. Natijada, Isroil raisning gaplari bilan qo‘shni Quljon Qurbon akaning uyiga ataylab qora dori tashlab ketgani, Qurbon akaga qo‘yilgan ayb uyushtirilgan ekanligini aniqlagan tergovchi Nazarov militsiya boshlig‘i tomonidan hiyla yo‘li bilan qamatib yuborilgani, Naysonbuva yodgorligini shogirdlarini chaqirib ta‘mirlagani uchun uni ishdan bo‘shatgan maktab direktoriga ham rais buyruq bergani tasdiqlanadi va Quljon bilan Isroil rais jazolanadi. Bu bilan “Haqiqat egiladi, bukiladi, ammo sinmaydi”, degan hayot haqiqati o‘z isbotini topadi.

Qaysidir ma‘noda haqiqat qaror topadi. Ammo bosh qahramon Ganjaning ko‘ngli taskin topmaydi. Chunki Aminov, Isroil rais, Quljon kabi shaxslarning oxirini o‘ylamasdan, tepadagilarning buyrug‘ini so‘zsiz bajarib, o‘zi yashab turgan insonlarga, atrofini o‘rab turgan ona tabiatga qilgan xiyonati, zulmi bugungi kungacha o‘z ta‘sirini o‘tkazib kelmoqda. Tarixda yashab o‘tgan, chorizm ta‘sirida shunday qabihliklarga borgan manqurt kimsalar Amudaryo suvining kamayib, daryo orqali Orol dengiziga quyiladigan suvning keskin pasayib ketishi sababli dengizning qurishiga sababchi bo‘ldilar. Dengizning qurishi uning atrofida yashovchi xalqlar uchun, tabiat uchu qanchalik og‘ir falokatlar olib kelganligi bugungi kunda bar-chamizga ma‘lum. Qisqa qilib aytganda “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq”

romanida ko'tarilgan muammo bugun ham o'z yechimini topgani yo'q. Shu sababli Ganjaning ko'ngli hech taskin topmadi. Bu haqida D. Quronov shunday deydi: "Ko'plab asarlarda esa yechimdan so'ng ham ziddiyatlar, qahramonlar taqdiridagi chigalliklar hal qilinmaganicha qolaveradiki, bu o'quvchini o'ylashga, mushohada qilishga undaydi. Ya'ni bu holda tom ma'nodagi yechimning mavjud emasligi asarning ta'sir kuchini, o'quvchining ijodiy faolligini oshirishga xizmat qiluvchi usulga aylanadi" [Quronov 2019, 123].

Erkin Samandar inson va tabiat muammosini chuqur ildizlarigacha kirib borishga intiladi. Bunga, asosan, insonlar va to'rt unsuridan biri bo'lgan suv (Amudaryo suvi), otlar jamoasidagi munosabatlarni badiiy tahlil qilish orqali erishadi. Fikrimizning isboti sifatida ulardan bir nechtasini ko'rib chiqamiz.

Jamiyatdagi qonuniyatlarning buzilishi

Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar juda murakkab va muhimdir. Insonlar tabiatdan hayot uchun zarur resurslar: suv, havoni, oziq-ovqat, va xomashyolarni olishadi. Biroq, insonning tabiatga ta'siri ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanida inson va tabiat o'rtasidagi noxush munosabatlar ochiq ko'rsatilgan. Har bir inson tabiatni asrashi, undan oqilona foydalanishi, uning rivoji uchun harakat qilishi, tabiatga do'stona munosabatda bo'lishi kerak. Uning ustidan mutlaq hukmronlik qilishga hech kimning haqqi yo'q. Ammo roman voqealarida bu qonun buziladi. Odamlar tabiatdan noto'g'ri foydalanishadi. Uni istaganicha talon-taroj qilishadi, xo'rlaydi. Eng yomoni, bunga o'zini haqliman deb o'ylaydi. Albatta, bu nomaqbul ishlar ortida "Qachon nafs o'z komin etti havo, Qilur elni ko'p naf'din benavo" [Комилов 2005, 143] deganidek insonning nafs turadi. Aminovdagi mana shunday yovuz tuyg'ularning rivojlanishi jamiyatga xos shunday muvozanat buzilishiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari boshqarma boshlig'i Aminov va uning kirdikorlari faqat buyruqni bajaradi. O'z aqliga tayanmasdan boshqalarning aqli bilan ish qiladi. O'zga millat, ruslarning buyrug'i bilan o'z millatini yakson etadi. Boyliklariga xiyonat qiladi, daryo, tarixiy obidalar, yodgorliklarini toptaydi. Maqsadi shuki, boshliqlariga yaxshi ko'rinish, yaxshi mansab egasi bo'lish. Shu yo'lda Amudaryoni so'ndiradi. Buvaning otlarini Kiyikto'qayga haydab, suv ostida qolishiga sabab bo'ladi. Ammo bu dunyoda har bir aytilgan so'zning, qilingan ishning hisobi bo'lganidek, toptalgan tabiatning ham o'z yo'rig'i bor edi. Bu yo'riq tabiat o'ziga qilingan xiyonatni javobsiz

qoldirmasligidir. Amudaryo suvlaridan noto'g'ri foydalanish natijasida Orol dengizining qurishi tabiatning insonlarga bergan javobidir. Zero, "yer resurslaridan foydalanish suv resurslari hajmi bilan chambarchas bog'liq. Suv resurslari o'z navbatida tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosi, atmosfera havosini o'zgarib borishida muhim rol o'ynaydi" [Назаров 2004, 22].

Do'stlik masalasi

Romanda Buva bilan otlar o'rtasidagi munosabat jonli tasvirlangan. Meliqush va G'irkovikning o'z to'dasi, Buva uchun qilgan e'tibori, mehribonchiligi qalblarni larzaga soladi. Ammo bu mehrga odamlar javob qaytara olmaydi. Ularning mehriga qahr bilan javob berishadi. Qorayantoqda traktor yo'q paytlari ekin-tikin ishlariga shu jonivorlar beminnat yordam bergan edi. Traktorlar kelishi bilan Isroil rais otlarni Kiyikto'qayga haydab yuborishni buyurdi. U yerda o'zlari yuradi, kerak bo'lganda olib kelamiz dedi. Buni eshitgan Buva dong qotdi. Qancha kurashmasin otlar to'qayga haydaldi. Bunga chidolmagan Buva to'qayga borib otlar bilan yashadi. Qorda Buva yiqilib oyog'i lat yedi. Meliqush kelib Buvaga yelkasini tutdi. Uning tuzalib ketishini butun otlar kutdi. Tuzalavermagan Buva otlarni Meliqushga tayinlab qishloqqa keldi. Bir vaqtdan so'ng daryo suvini to'sish uchun qo'yilgan damba yorilib, tagidan suv chiqib ketayotganligi, tez fursatda to'qay suv ostida qolishi haqidagi xabarni eshitib Buva nafas ololmay qoldi. Tezda to'qayga jo'nadi. Momojon kampir Buva va otlariga yordam so'rab Isroil raisning oldiga bordi va uning asl basharasini ochib tashladi. To'qayga borib, otlarning ahvolini ko'rgan bobo juda xafa bo'ldi. Otlar ham Meliqush boshchiligida Buvaga tikilib turardi. Ular Buvadan xafa edi. Buva ularni biroz yolg'iz qoldirgani uchun, bizdan butunlay voz kechib ketdi deb o'ylardi. Bu quyidagi parchada o'z aksini topadi." – *Meli, bu menman Buvaman. Bormisan, omonmisan jigar? Sizlarni qishloqqa olib ketgani keldim. Avvalgidek yana birga yashaymiz. Sizlarsiz Qorayantoq huvillab qoldi*" [Самандаров 2009, 157]. Bunga Meliqush shunday javob beradi: "*Meliqush pishqirib, yerni ikki marta tepdi. Bu yaxshilik alomati emas edi*". Shunda Buva yana Meliqushni o'ziga chorlaydi: "*Axir bir-birlariga yov bo'lganlar ham xavf-xatar oldida birlashadilar-ku. Daryo bostirib kelyapti. Sen ham men ham suv ostida qolib ketamiz. To'qayda dodimizni eshitadigan kimsa yo'q. Faqat sen borsan, faqat men borman, o'lim oldida turgan mana shu otlar bor. Sen hamisha odamzotga qanot bo'lib kelgansan, odamzod hamisha senga mehr ko'rsatgan. To'g'ri bizning kunlarga kelib bu odat buzildi. Lekin hozir arazning o'rnimi?*" [Самандаров 2009,

165]. Meliqush odamlardan qattiq ranjigan edi. U bir paytlar juda ham yaxshi ko'rgan Buvaga ham ishonmay qo'ygan edi. Ushbu keltirilgan parchalardan ko'rinib turibdiki insonlar va hayvonlar do'st tutinganida, hayvonlar do'stlikka hech qachon xiyonat qilishmaydi. Ammo odamlar haqida bunday deyish qiyin. To'g'ri, insonlar orasida ham hayvonot va nabotot olamini sevadigan Buva kabi, mehribon, fidoiy insonlar bor. Lekin hayvonlar bilan birgalikda bunday insonlar-da, Aminov singari do'stlikni qadriga yetmaydigan, faqat o'z foydasini o'ylab ish qiladiganlar tomonidan yanchiladi. Hayvonlarning insonlarga bir umrlik sadoqati do'st bo'la olishini ushbu romandagi Meliqush va G'irkovik misolida yaqqol namoyon bo'ladi.

Romanda do'stlik uch xil ko'rinishda beriladi.

1. Insonlarning o'zaro do'stligi
2. Inson va hayvonlar do'stligi
3. Hayvonlarning bir-biri bilan do'stligi.

Insonlarning o'zaro do'stligiga Obod bilan Ganjaning do'stligini misol keltirsak bo'ladi. Ular oralariga Aminov bilan Qumri tushmaguncha haqiqiy do'st edi. Aminovning qabih istaklari ijrosini ta'minlash maqsadida Qumri tomonidan qilingan tuhmat gaplarga ishongan Ganja rashk olovida yonib, o'z do'stinining hayotiga zomin bo'ladi. Ularning do'stligi namunali yakun topmaydi.

Inson va hayvonlar do'stligiga Meliqush bilan Buvaning do'stligini kiritish mumkin. Hayotda befarzand o'tgan Buva Meliqushni o'z farzandidek yaxshi ko'radi. Meliqush ham Buvaga xuddi farzandi kabi g'amxo'rlik qiladi. Bu Meliqushning to'qayda oyog'i shikastlangan Buvani yengidan tishlab tortib uychaga olib kelishi, Buvaning yurishi uchun qorni kurab berishi, to'qay suv ostida qolib, butun tirik mavjudot cho'kayotgan bir paytda Meliqush kelib Buvaning cho'kmasligi uchun uni ko'tarib turish lavhalari o'quvchining ko'z yoshlarini tiyolmasligiga sabab bo'ladi. Ammo bu do'stlik ham yaxshilik bilan yakun topmaydi. Buva ularga aslo xiyonat qilmaydi, yoki ularga nisbatan bo'lgan mehri kamaymaydi. Lekin otlarni vahshiy insonlardan himoya qila olmaydi. Ularning qahraton qishda to'qayda xor-u zor bo'lishiga, bu ham yetmaganidek, suv tagida qolib nobud bo'lishiga to'sqinlik qila olmaydi. Xususan, ma'naviy qashshoq odamlar otlarning, Buvaning o'limiga sabab bo'ladi. Zeroki, "Biror ma'naviy qadriyat, axloqiy sifatni o'zlashtirmaslik, chinakam insoniy fojidadir" [Йўлдошев, Йўлдошева 2016, 12]. Bu insonlar mehr, jasurlik, fidoiylik kabi axloqiy sifatlarni o'zlashtirmagan edi.

Hayvonlarning bir-biri bilan do'stligi Meliqush va Sorburgut do'stlashuvida ko'zga tashlanadi. Meliqush Sorburgut yo'qligida

uning Jayrontepaga suyaklardan qurgan uyi bilan, bolalari uchun g'amlagan ovqatini tulkilardan asraydi. Sorburgut esa otlar galasini noxush voqealardan xabardor etadi, bo'rilardan qo'riqlaydi. Otlar cho'kib katayotgan kuni ham Sorburgut qayerdandir paydo bo'ldiyu, Meliqushning bolasi Marjonni qutqarib, Adirtepagaga olib ketdi: *"Jayrontepa suv ostida qolgach, Sorburgut cho'kayotgan to'qay uzra g'azabnok aylandi. G'arq bo'lib borayotgan otlarni ko'rdi. Meliqushning ketidan qalqib-qalqib borayotgan Marjonga ko'zi tushdi. Shiddat bilan Marjonning tepasiga keldi. Zum o'tmay pastlab tushdi-da, panjalarini toychoqning belidan o'tkazib, uni suvdan ko'tarib oldi"* [Самандаров, 2009. 167]. Bu do'stlik haqiqiy do'stlik edi. Hayvonlarda shunday bir qoida bor. Ular kim bilandir do'st bo'ldimi, hech qachon unga ozor bermaydi. Uning manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadi.

O'zlikka bo'lgan sadoqat

Aslida insonlarning bir-biriga, ajdodlariga va o'zligiga bo'lgan sadoqati barcha mavjudotlarga nisbatan ustun bo'lishi kerak. Chunki jamiki mavjudotlar ichida onglisi, eng aqllisi odamlardir. Afsuski, aksariyat hollarda bu qonuniyat ham buziladi. "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanida otlar jamoasiga qarasangiz, ularning bir-biriga, to'dasiga, yor-do'stlariga bo'lgan sadoqati insoniyat sadoqatidan anchagina a'lo. Ular to'qayda qarovsiz, yolg'iz yashaganida bu xislat yanada oshadi. Ayniqsa, otlar sardori G'irkovik va Meliqush fitratida Aminov va Isroil rais sadoqatidan farqli o'laroq yaqqol namoyon bo'ladi. G'irkovik to'qayda ochlikdan, sovuqdan holdan toygan bir payt mart oyida to'qayda muz ko'chkisi sodir bo'ldi. Buvani va uyuridagi otlarni himoya qilayotgan Girkovikni toshday uchib kelgan muz qulatdi. Bundan Buva siqildi. *"Girkovikning o'lgani ko'p yomon bo'ldi. Usiz bechora otlarning holi ne kecharkin, uyurning ko'z qulog'i edi u... Qor kurab o'tlayotgan otlarni, ularning boshida Meliqush turganini ko'rib Buva taskinlandi"* [Самандаров 2009, 132].

Guvohi bo'lganimizdek, Girkovikning o'limidan so'ng otlar uyurini boshqa bir aqlli ot boshqarishi kerak edi. Meliqush yosh bo'lsada bu vazifani bo'yniga oldi. Shu kundan boshlab o'z uyurini himoya qila boshladi. G'irkovik muz ko'chkisida qolganida Meliqushning holatini ko'ring: *"G'irkovik... Xuddi o'zi. Tuyoqlari, yag'rini, sag'risi, yoli hammasi muz. Muzot daryoga orqasini o'girib, to'qayga yuz tutib turardi. Meliqush uni ko'rib kishnadi. G'irkovik javob berolmasligini u bilmasdi. Yana, yana cho'zib kishnadi. Buvaning yuragi ezildi"* [Самандаров 2009, 134]. Bu yoqda esa Qorayantoq vijdoni

hisoblangan Buvani to'qayga, Obodni asfalasohilunga, Ganjani qamoqqa yuborgan Aminov o'zidan xursand. U juda aqlli, unga hech kim teng kela olmaydi. Vatandoshlarining taqdiri, tabiatning ahvoli, o'zligiga sadoqat masalasi uni qiziqitirmaydi. Chunki Aminov Meliqush kabi emas. Girkovik va Meliqush singari o'z jamoasini, ularning kelajagini o'ylamaydi. Buning o'rniga u o'z mavqeyini, boyligni o'ylaydi.

Otlarni rais to'qayga haydashni buyurdi. Quljon tashlab ketgan otlar daryodan suzib o'tib, Kiyikto'qayga o'tishayotganidagi birdamligi kitobxonni hayratga soladi. Oldinda yo'l boshchi bo'lib G'irkovik bilan Meliqush suzdi. Otlar ularning orqasidan ergashdi. *"G'irkovik suzishni sekinlatdi. Uning horib qolganini Meliqush sezdi. Tezgina unga yetib oldi. O'ng yoniga o'tib, to'lqin qarshiligini o'ziga oldi. G'irkovik mamnun pishqirdi. Darmoni qochgan oyoqlarini yerga tirab turdi-da, dadil olg'a yurdi. Yag'rini suvdan ko'tarildi. Orqadagi otlar ham qirg'oqqa yaqinlashdilar"* [Самандаров 2009, 121].

Muallif parallel ravishda ifoda etgan otlar og'ir kunda bir-biriga yelkadosh bo'layotgan bir paytda, Quljon qo'shnisi Qurbon Salayevning uyiga raisning istagi bilan qoradori qo'yib chiqadi. Uning qamalib ketishiga sabab bo'ladi. Chunki Qurbon aka hali yodgorliklarimizni asrash, ta'mirlash kerak deb, hali Qirtepani portlatmaysizlar, bu tarixiy yodgorlik, mutaxassislarni olib kelib o'rganish kerak degan jiddiy talablari bilan amaldorlarga yoqmayotgan edi.

Inson va Amudaryo munosabati

Romanning bosh g'oyasi insonlarning Amudaryo suvidan o'z nafi yo'lida ayovsiz foydalanishidan boshlanadi. G'anijon Aminovning olti million kub suv sig'adigan to'rtta suv ombori qurishi, daryo suvini shu omborlarga tushirish uchun dambalar orqali bo'g'ilishi, daryo atrofida yashovchi insonlar uchun misli ko'rilmagan, ayancli natijalarga olib keldi. Damba yorilib, Kiyikto'qay, Mazdubad tuz koni va Naysonbuva yodgorligi va yana bir qancha joylarni suv bosdi. Amudaryoning suvi maqsadsiz har tomonga yoyilib ketdi. Buning oqibatida Amudaryo mung'ayib qolgan ona kabi bo'lib qoldi. Uning suvi shu darajada kamayib ketdiki, Orol dengiziga suv tushmasligi natijasida dengiz quridi. "Orolning qurib ketishi faqatgina uning atrofida joylashgan O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston emas, butun dunyo iqlimiga salbiy ta'sir etadi. Shuning uchun Orolni saqlab qolish dunyo ahamiyatidagi muammodir" [<http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1534/1928>]. Bu mudhish voqealarning barchasi inson nafi sabab sodir bo'ldi. Albatta, "Qilmish, qidirmish"

deganidek insonlarning bu qilmishlari javobsiz qolmadi. “Statistik ma’lumotlarga ko’ra, bundan yarim asr muqaddam Orol dengizida o’rta hisobda 1082 kub kilometr hajmda suv mavjud bo’lib, maydoni 68 ming kvadrat kilometrga teng bo’lgan. Hozir bu maydon 10, suv hajmi esa 15 barobarga kamayib, Orolning sathi 29 metrga tushib ketdi. Suvning uchdan bir foizini tuz tashkil qiladi. Shu sabab yashash uchun bunday noqulay iqlim sharoitida 20 xildan ziyod baliq turi yo’qolib ketdi. Dengizning qurigan tubidan yiliga 100 million tonnadan ziyod qum, chang-tuz yuzlab, minglab kilometr masofalarga uchib boradi. Katta daryo o’z qirg’og’ini tashlab ketdi” [Usmonov 2021, 6-7]. Shu tariqa romanda ma’naviy tanazzulga uchragan odam hayvonotdan ham tuban tushishi, zulm qilingan tabiat odamlardan ayovsiz o’ch olishi haqidagi roman konsepsiyasi yuzaga qalqib chiqadi. Roman o’z kitobxonlarini inson va tabiat o’rtasidagi uyg’un munosabatlarni buzmaslikka da’vat etishi bilan ulkan ma’naviy-axloqiy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

“Daryosini yo’qotgan qirg’oq” romanida inson va tabiat muammosi Aminov bilan Amudaryo obrazlari orqali tasvirlangan. Muallif Aminovning qo’g’irchoq rahbarligini unga xos ichki yovuzlik tuyg’usi bilan ifodalagan. Amudaryo obrazi misolida to’lqinlanib, erkin oqqan daryoning insonlar tajovuzidan so’ng mushfiq ona kabi mung’ayib, sekinlashib qolishi ko’rsatilgan. Odam va daryo xarakteridagi nozik nuqtalarni tasvirlash orqali inson va tabiat muammosini fojiviy tartibda psixologik asoslagan. Umuman, Erkin Samandar ushbu romani orqali o’z o’quvchisiga tabiatning ulkan falsafasini anglatgan. Ayni paytda nafs bilan yashaydigan jonivor (otlar), his-hayojonni tushunmaydigan Amudaryo hech kimga yomonlik qilmay, adolat muhitida kun kechirishi, aql-idrok berilgan inson esa adolat chegaralarini buzishi haqidagi salmoqli roman konsepsiyasini ilgari surgan.

Adabiyotlar

- Sharipova. H. 2020. *Daryosini yo’qotgan qirg’oq romanida ijodkorning peyzaj yaratish mahorati*. “O’zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar” nomli ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent: Tadqiqot.
- Quronov. D. 2019. *Adabiyot nazariyasi. Darslik*. Toshkent: Noshir.
- Самандаров. Э. 2009. *Файб қушлари*. Тошкент: Шарқ.
- Комилов. Н. 2005. *Хузр чашмаси*. Тошкент: Маънавият.
- Назаров. А. 2004. *Табиатдан фойдаланишнинг экологик-географик асослари (Наманган вилояти мисолида)*. Филол. фанл.

номз. диссертацияси. Тошкент.

Йўлдошев Қ., Йўлдошева. М. 2016. *Бадий таҳлил асослари*. Тошкент: Университет.

<http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1534/1928>

Usmonov H. 2021. *Atrof-muhit muhofazasi dolzarbligi kuchaymoqda*. "Yangi O'zbekiston". 17-sentabr, 186-son.

Imomova G. M. 2021. *O'zbek hikoyalarda badiiy sintez shakllari va ijodkorning poetik kontsepsiyasi*. Qarshi Universitet nashriyoti.

Davronova Sh. 2019. *Istiqlol davri O'zbek romanlarida Sharq va G'arb an'analarining badiiy sintezi*. Samarqand: Samarqand Davlat universiteti nashriyoti.

The expression of the concept of man and nature in the plot of the novel "The shore that lost its river"

Khajiboev Kishin¹

Abstract

The article presents thoughts on Erkin Samandar, who made a great contribution to the development of 20th-century Uzbek literature, and his novel "The shore that lost the river". The expression of the concept of man and nature in the plot of the novel is analyzed, and personal comments are made. In elements such as exposition, node, development of events, culmination, resolution, the relationship between nature and man is harmonious, and it is explained with examples that in the 70s-80s not only ecology, but also the spiritual ecology of humanity was disrupted. The relationship between the main characters in the work, Ganja, Aminov, Buva, and the Amudarya, which was trampled by humanity, is shown. Erkin Samandar seeks to penetrate the deep roots of the problem of man and nature. It is shown through several analyses that he achieved this mainly through an artistic analysis of the relationship between people and one of the four elements, water (Amudarya water), in the team of horses.

Key words. *Man, nature, plot, concept, water, Amu Darya, Ganja, Melikush, friendship.*

---

¹*Kishin A. Khajiboev* – teacher, Urgench Innovative University.

E-mail: kishinxajiboyev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-8269-6395

For citation: Khajiboev, K. A. 2024. The expression of the concept of man and nature in the plot of the novel "The shore that lost its river". *Uzbekistan: Language and Literature* 4: 87 – 100.

References

- Sharipova, H. 2020. *Daryosini yo'qotgan qirg'oq romanida ijodkorning peyzaj yaratish mahorati*. "O'zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar" nomli ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent: Tadqiqot.
- Quronov, D. 2019. *Adabiyot nazariyasi. Darslik*. Toshkent: Noshir.
- Самандаров, Э. 2009. *Файб қушлари*. Тошкент: Шарқ.
- Комилов, Н. 2005. *Хизр чашмаси*. Тошкент: Маънавият.
- Назаров, А. 2004. *Табиатдан фойдаланишнинг экологик-географик асослари (Наманган вилояти мисолида)*. Филол. фанл. номз. диссертацияси. Тошкент.
- Йўлдошев, Қ., Йўлдошева, М. 2016. *Бадий таҳлил асослари*. Тошкент: Университет.
- <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1534/1928>
- Usmonov, H. 2021. *Atrof-muhit muhofazasi dolzarbligi kuchaymoqda*. "Yangi O'zbekiston". 17-sentabr, 186-son.
- Imomova, G. M. 2021. *O'zbek hikoyalari badiiy sintez shakllari va ijodkorning poetik kontseptsiyasi*. Qarshi Universitet nashriyoti.
- Davronova, Sh. 2019. *Istiqlol davri O'zbek romanlarida Sharq va G'arb an'analarining badiiy sintezi*. Samarqand: Samarqand Davlat universiteti nashriyoti.

TARIX. MANBASHUNOSLIK

HISTORY. SOURCE STUDIES

Ikki yetakchi sahoba: Qusam bin Abbos va Abu Ayyub al-Ansoriy va ikki muhim shahar: Samarqand va Istanbul

Dr. Kemal Yavuz ATAMAN¹

Abstrakt

Islom dini sahobalarning sayohatlari va fath harakatlari bilan keng yoyilgan. Sahobalarning aksariyati Arabistondan tashqarida vafot etgani e'tiborga molikdir. O'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, yetakchi sahobalarning strategik va global fath harakatlarida o'rin olganliklari ko'rinadi. Hazrati Payg'ambar (s.a.s.)ga yaqin bo'lgan yetakchi ikki sahoba va ular fath etishda qatnashgan ikki muhim shahar tarixning oqimini o'zgartirgan edi.

Qusam bin Abbos (r.a.) Payg'ambarimiz (s.a.s.)ning amakilari hazrati Abbos (r.a.)ning o'g'li bo'lib, Rasulullohga juda yaqin bo'lgan. Muhojirlardan bo'lgan bu zot hazrati Ali (r.a.) davrida Makkada, keyin qisqa muddat Madinada voliylik qilgan va haj amirligi vazifasini o'tagan. Ummaviylar davrida Xuroson safariga qatnashib, Samarqand fathi asnosida shahid bo'lgan.

Abu Ayyub al-Ansoriy (r.a.) ansorlardan bo'lib, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.s.)ning qarindoshlaridir. Payg'ambarimiz (s.a.s.) Madinaga hijrat qilganlarida u kishining xonadonida bir muddat mehmon bo'lib yashaganlar. Abu Ayyub Rasulullohning zamonida barcha g'azotlarga qatnashib, u zotga qo'riqchilik (tansoqchilik) ham qilgan. Chahoryorlarning davrida turli g'azotlarda qatnashgan, shulardan birida hazrati Ali (r.a.) u zotni Madinada vakil qilib qoldirgan. Abu Ayyub al-Ansoriy (r.a.) Istanbulni qamal qilish paytida vafot etadi.

Bu ikki sahoba – Payg'ambar alayhissalomga va chahoryorlarga yaqinliklari, hazrati Ali (r.a.) davridagi xizmatlari hamda ummaviylar paytidagi fath safarlariga ishtiroklari bilan mushtarak xususiyatga egadirlar. Ular fathda ishtirok etgan Samarqand va Istanbul shaharlari

¹ *Kemal Yavuz Ataman* – sotsiologiya fanlari doktori, Turkiya.

E-pochta: kyataman@superonline.com

ORCID ID: 0000-0003-1379-0606

Iqtibos uchun: Kemal Yavuz Ataman. 2024. "Ikki yetakchi sahoba: Qusam bin Abbos va Abu Ayyub al-Ansoriy va ikki muhim shahar: Samarqand va Istanbul". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 101 – 120.

geostrategik, geosiyosiy xususiyatlarga ega bo'lib, Islom madaniyati, musulmon-turk davlatlari jihatidan global o'sish va o'zgarishlarga yetakchilik qilgan shaharlardir.

Turkiylarning Islom dinini qabul qilishi va unga xizmat etishida sahobalarning ta'siri va muhim o'rni bor, albatta. Samarqand – turkiylarning Islom dinini o'zlashtirishida, Islom madaniyatining rivojlanishida, musulmon turk davlatlarining barpo etilishida markaziy shaharlardan bo'lgan.

Istanbul esa Muhammad alayhissalomning bashoratlari, xushxabarlari soyasida fath qilinib, turklarning Islomga qilgan xizmati cho'qqiga chiqqan bir davrda fathi bilan tarixni o'zgartirgan shahardir. Bu ikki sahoba va ikki shahar tarixiy o'zgarishlar yasaganlar.

Yer yuzida ko'plab sahobalarning qabri bor. Lekin bu ikki yetakchi sahoba dafn qilingan bu shaharlar strategik, global taraqqiyotlarning markazi bo'lgan.

Kalit so'zlar: *Sahoba, fath, Istanbul, Samarqand, strategiya.*

Kirish

Islom dini hazrati Payg'ambar Muhammad (s.a.s)ning va sahobalarning fath yurishlari, tablig' faoliyatlari bilan qisqa vaqtda keng mintaqalarga yoyilgan. Hazrati Abu Bakr (r.a.) xalifalik vazifasini ado etarkan Rasulullohning yo'lidan yurib, g'azotlarni davom ettirgan [Cafer Açar 2017, 2043]. Bu fathlar boshqa xalifalar davrida ham davom etgan. Sahobalarning fath va tablig' strategiyalarida Qur'on va sunnat o'lchovlariga rioya qilish dastlabki xalifalar paytida yaqqol namoyon bo'lgan. Sosoniy va Vizantiya o'lkalarida qozonilgan g'alabalar, ummaviylar davrida turkiylar yashaydigan mintaqalarga qadar yetib borib, tarixning rivojini o'zgartirgan [Hatalmiş 2019, 425]. Turkiylar Islom dinini qabul qilgach, musulmon-turk davlatlari tarixda muhim o'rin egallay boshladilar. Ular hukmron bo'lgan o'lkalarda Islom madaniyati ancha rivojlanib, dunyoga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Sharq va G'arbda ikki shahar, ikki mintaqa diqqatga sazovordir. Movarounnahrda joylashgan Samarqand hamda asrlar mobaynida usmonlilarning poytaxti bo'lib kelgan Istanbul jahon tarixining eng muhim markazlaridan bo'lgan. Mazkur ikki shaharning fath etilishida qatnashib, shahid bo'lgan ikki sahobaning ramzi Islom tarixida muhim o'rin tutib kelgan. Qusam bin Abbos (r.a.) va Abu Ayyub al Ansoriy (r.a.) hazrati Payg'ambar (s.a.s.) ga yaqin sahobalardan bo'lib, ular Qur'on va sunnatga mahkam rioya qilishgan. Saodat asrida mas'uliyatli vazifalarni zimmalariga olishgan. Chunonchi, oddiy askar nafari sifatida janglarda ishtirok

etib, boshqalarga namuna bo'lishgan. Ular dafn etilgan mintaqalar – Samarqand va Istanbul – turkiylarning musulmonlikda, hukmronlikda va Islomga katta xizmat ko'rsatilishida sabab bo'lgan [Hatalmiş 2019, 418], asrlar davomida Islom madaniyatining rivojlanishiga manba bo'lib kelgan tarixiy markazlardir. Bu ikki shahar orqali Islom dini atrofdagi o'lka va jamiyatlarga keng tarqalib, musulmon davlat va jamiyatlar taraqqiy topganlar. Bunda Istanbulning alohida o'rni bor, chunki u hazrati Muhammad (s.a.s.)ning bashorat mujdasiga erishgan.

Tarixga nazar soladigan bo'lsak ayon bo'ladiki, sof, sodda, samimiy bo'lgan iymon ahlining xolis niyatlari ilohiy izzat-ikromlar bilan taqdirlangan. Sodiq sahobalar Payg'ambar (a.s.) dan olgan ishoratlari bilan yer yuzining ko'plab nuqtalariga yetib borganlar. Ular Islomning globallashuvi, yoyilishi, tanilishi va e'tirof etilishida katta hissa qo'shganlar [Kasım Şulul 2020, 140]. Ular vafot etganlaridan keyin u joylar obodonlashtirilib, markaz holiga kelgan. Shu jihatdan ular Islomning dunyo miqyosida o'rnak oladigan eng muhim shaxsiyatlaridan hisoblanadi.

Fath doirasida tablig' va sahobai kirom:

Islom insoniyatga kelgan oxirgi haq din, hazrati Muhammad (s.a.s.) esa so'nggi haq payg'ambardir. Islom insoniyatning saodati uchun nozil qilingan bo'lib, iymon keltirganlarning ushbu dinga e'tiqod qilib, unga muvofiq yashash, uni boshqalarga ham yetkazishlari kerak [Bünyamin 2021].

“Ey Rasul! Rabbingdan sizga nozil qilingan narsani (to'liq) yetkazing (bildiring). Agar buni qilmasangiz, Uning risolatini (elchilikni) bajo keltirmagan bo'lursiz. Alloh sizni insonlardan saqlagaydir. Shubhasiz, Alloh kofirlar qavmini to'g'ri yo'lga erishtirmas” [Kur'ân-ı Kerîm Me'ali 2019, 5/67].

Bu oyati karima tablig' borasida yetakchi manba hisoblanadi. Bundan tashqari Rasululloh (s.a.s.) Vido xutbasida deydilarki:

“Ey insonlar! Bilmayman, balki bu sanadan keyin siz bilan bu yerda yana bir bor birga bo'lolmasman. Bugun so'zimni eshitib, yaxshilab tushunib yetganlarga Allohning rahmati bo'lsin! Ushbu so'zimni bu yerda bo'lganlar eshitmaganlarga yetkazsin. Balki yetkazilgan kishi bu yerda eshitgandan ko'ra yaxshiroq tushunar va itoat etar. Ey insonlar! Bilingki, Rabbingiz birdir, otangiz ham birdir! Barcha insonlar Odam (a.s.)dan tarqalgan, Odam esa tuproqdan yaratilgandir. Arabning arab bo'lmagandan, arab bo'lmaganning arabdan, oq tanlining qora tanlidandan, qora tanlining oq tanlidandan hyech

qanday ustunligi yo'qdir. Alloh huzurida ustunlik faqat taqvo bilandir" [Vedâ Hutbesi].

Payg'ambarimiz (s.a.s.)ning "Ey insonlar!" deb xitob qilishlari va "Ushbu so'zimni bu yerdagilar kelmaganlarga yetkazsin. Balki yetkazilgan kishi bu yerda eshitgandan ko'ra yaxshiroq tushunar va itoat etar", ifodasi tablig'ning tamali, omonati va ishoratidir. Barcha insonlar u zotning ummati, zamon esa qiyomatga qadar uning zamonidir [Mahmud Es'ad Coşan 2021].

Rasululloh xutbaning oxirida: "Ey insonlar! Ertaga sizlardan men haqimda so'raydilar, shunda nima deysizlar?", deganlarida sahobalar: "Allohning risolatini bizga yetkazganingizga, vazifangizni bajarganingizga, nasihat qilganingizga guvohlik beramiz" dedilar. Shunda u zot (s.a.s.) ko'rsatkich barmoqlarini osmonga qaratdilar, keyin odamlarga qaratib: "Ey Allohim, O'zing guvoh bo'!" deb uch marta takrorladilar. Shunday qilib tablig'ning mohiyati belgib qo'yildi.

Payg'ambar alayhissalom turli jamiyatlarning yo'l boshchilariga, qirol va sultonlarga elchilar jo'natganlar. Elchilar hanuz diplomatik kafolat bo'lmasligiga qaramay, qo'rqmasdan berilgan manzillarga yetib borganlar. Ba'zi joylarda bu da'vatdan ijobiy javob olishgan, ba'zi joylarda esa shahid bo'lishgan [Şulul 141]. Islomning tablig' maqsadlari va qoidalari orasida Alloh va Rasuliga iymon keltirishga chaqiriq bilan birga zulmni bartaraf etish, adolatni o'rnatish ham bor. Qur'oni karim yer yuzini obod va isloh etishni, fasod va zulmni ko'tarishni musulmonlarning zimmasiga yuklagan [Kulat 2001, 14]. Sosoniy qo'mondoni Rustamning huzuriga borgan elchilardan "Seni nima bu yoqqa keltirdi?", degan savoliga Rib'i Amir (r.a.) shunday javob beradi: "Alloh bizni insonlarni bandaga bandalik qilishdan qutqarib, Allohga bandalik qilish maqomiga yuksaltirish uchun yubordi...", deb javob beradi [Akgün 2013, 28].

Chahoryorlar davrida fath va tablig' strategiyasi Qur'oni karim va Payg'ambar (s.a.s.) bildirgan tablig' ishoratlariga ko'ra tuzilgan. Hazrati Abu Bakr (r.a.) xalifa bo'lgach, bu ishoratga ko'ra fath harakatlarini boshlatgan. Albatta, buning turli sabablari bor edi [Azimli 2005, 180]. Hazrati Abu Bakr "ichki notinchliklar (g'alayon) bor ekan, nima uchun tashqi jang safarlariga chiqilyapti" deganlarga qarshi qattiq turib: "Yolg'iz o'zim qolsam ham Rasulullohning amrini ado etaman", deb o'z qat'iyatini ko'rsatgan [Açar, 2043]. Hazrati Abu Bakr (r.a.) Suriya g'azotiga ketayotib Madina aholisiga xitob etarkan:

"Alloh yer yuzidan kufрни yo'q qilish uchun shon-sharafin-

gizni g'azot bilan yuksaltirdi. Qo'l ostidagilarni zulm bilan boshqarayotgan vizantiyalik rumlarni itoatimiz ostiga olish uchun tayyorlaninglar!" deydi [Açar 2043]. Boshqa bir nutqida esa: "Allohning izni bilan hyech kim g'azotni tark qilmaydi. Chunki uni tark etganlar xor bo'lganlar", deya musulmonlarga tablig' faoliyatini tark etmasligini bayon etgan [Açar, 2046].

Sahobaning ulug'laridan Abdulloh bin Mas'ud (r.a.): "Agar Abu Bakr bo'lmaganda edi biz halok bo'lar edik. U bizni arab viloyatlariga safarga chiqish yo'lida birlashtirdi", degan [Açar, 2048].

Sahobalar g'azotda ishtirok etishni "Allohning dinini yoyish", ibodat, burch deb bilganlar. Sahobalarning ko'pi bu g'azotlardan unvon, mansab va maqom kutmay ko'ngilli bo'lib qatnashganlar. Ular fath harakatlarini hazrati Payg'ambar (s.a.s.)ga itoat va ergashish deb bilganlar. Yaxshilikka buyurish, yomonlikdan qaytarish – haq din uzra jo'natilgan Payg'ambarning yo'li va sunnatidir. yer yuzida Alloh uchun toat-ibodatga muvofiq tartib o'rnatish mo'minlarning vazifasidir. Hujum qilgan bosqinchilar, ahdlashuvlarni buzgan qavm va davlatlarga ham qarshi safarga chiqilgan. Hazrati Payg'ambar Vizantiya va sosoniylarni fath etishga ko'rsatma bergan edilar [Küçükaşçı 2021]. Mazlumni zolimdan, dunyoni zulm va fasoddan qutqarish musulmonlarning mas'uliyatidadir. Shu bois sahobalar barobarlikni, adolatni, axloqiy tartibni ta'minlash maqsadida g'azotlar qilib, ko'plab mintaqalarga yetib borganlar [Şulul, 141].

Bu borada sahobalarning eng muhim sifatlardan biri – namuna bo'lishlari, kuch-qudrati, tajribasi, axloqi va salohiyatidir. Oldiga qo'ygan g'oyalari yo'lida o'z qadriyatlarini o'zlashtirib, e'tiqodlarini to'liq yashaganlar hamda o'rnak shaxsiyat sifatida insonlarning sevgisini, hurmat-e'tiborini qozonganlar.

Hazrati Umar (r.a.) fath va tablig' faoliyatlarida vaqti-vaqti bilan maqsadga yo'naltiruvchi tartib-tuzatishlar, yangilanishlar qilgan [Azimli 182]. Sosoniylarning ag'darilishi, Vizantiyaning turli janglarda musulmonlarga yengilishi Islomning keng diyorlarga yoyilishiga zamin yaratdi [Azimli 183]. Hazrati Usmon (r.a.) davrida ham fathlar davom etgan, faqat ichki nizolar tufayli muvaffaqqiyatsizlikka uchragan. Hazrati Ali (r.a.) davrida esa fathlar bir muddat to'xtab qolgan [Hatalmiş, 428]. Ummaviylar zamonida fath faoliyatlari keng hududlargacha yetib borib, davomiylik kasb etgan [Akyürek 2013, 87]. Mazkur davrda Qutayba bin Muslim, Umar bin Abdulaziz kabi tarixiy shaxsiyatlar Xuroson, Turkiston fathlari bilan turkiylarning Islomni qabul etishida juda ta'sirli ishlar

qilganlar [Akyürek, 106].

Qusam bin Abbas ummaviylar davrida Samarqand yurishida qatnashib, o'sha yerda shahid bo'lgan [Kurt 1999, 572]. Istanbulga qilingan fath safarlari ham ummaviylar davrida boshlangan va davom etgan. Chunonchi Ayyub al Ansoriy ham bu g'azotda shahid bo'lgan [Ensari Kara 2010, 50].

Islomning yoyilishi va bardavomligi jihatidan dastlabki davrda birinchi avlod musulmonlar, sahoba va tobe'inlar borgan mintaqalarda yashovchilarning ko'pchiligi keng miqyosda Islomni qabul qilganlar [Sönmez 2011, 295]. Bugungi Islom jug'rofiyasi-ning hududlari deyarli sahobalarning fath harakatlari bilan chizilgan.

Bu mintaqalardan tashqari yana ko'plab fathlar Islom davlatlari tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa-da, hukmronlik ostiga olingan o'lkalarning aholisini bir xil darajada musulmon bo'lishini ta'minlay olinmagan. Usmonli davlati uzoq vaqt Ovrupada hukmronlik qilganiga qaramay, aholining asosiy qismi Islomni qabul qilmagan [Sönmez, 295].

Sahobalarning eng muhim da'vat xususiyatlari - Payg'ambar (s.a.s.)ning tablig' xususiyatlarini o'zlashtirib, u zotga bog'lanishlaridir. ***“(Ey Rasulim!) Insonlarni Rabbingiz yo'lga (diniga) hikmat bilan va go'zal nasihatlar bilan da'vat qiling. Ular bilan eng go'zal uslubda (sindirmay, g'azablantirmay) mujodala qiling”*** [en-Nahl 16/125]. Dinda majburlash yo'q, lekin tashviq qilish bordir. Shirin til, rahm-shafqat, iffat, omonat kabi yuksak axloqiy tamoyillar bilan bezangan sahobalar haqqoniy ravishda tablig'ni ado etganlar. Ushbu o'lchovlar ayni paytda tablig'ning tamalidir [Karakuş 2020, 275].

Qusam bin Abbas bin Abdulmuttalib al Hoshimiy (r.a.) (vaf. h.57/m.676)

Qusam bin Abbas – Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.s.)ning amakilari hazrati Abbas (r.a.)ning o'g'lidir. Onalari - Ummul Fazl Luboba bint Xoris al Hiloliyya (r.a.) bo'lib, hazrati Maymuna (r.a.) ning singlisi edi. U hazrati Hadicha (r.a.)ning yaqin dugonasi bo'lib, Hadicha onamizdan so'ng musulmonlikni qabul qilgan.

Qusam bin Abbas (r.a.) hazrati Husayn (r.a.) bilan emikdoshdir. Rasululloh (s.a.s.)ning otlarining egariga o'tirgani uchun “Ridfun nabi”, “Radifun nabi”, “Radifu Rasululloh”, “Ridfu Rasululloh”, “Murdifu” kabi unvonlar bilan mashhur bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, Qusam bin Abbas Payg'ambarimizga eng ko'p o'xshash bo'lgan sahobadir. Rasulullohni qabrga qo'yib, u zotga oxirgi tekkan va

qabrdan eng oxiri chiqqan kishi bo'lib, hadis roviylaridandir. Hazrati Ali (r.a.) davrida Makkada va qisqa muddat Madinada voliy bo'lgan, haj amirligini qilgan, fatvolar bergan [Şulul, 169].

Go'zal axloq, odob, tavoze', fazilat va jo'mardligi bilan mashhurdir. Muoviya davrida Xuroson fathlariga qatnashgan [Şulul, 149]. Qarib qolganiga qaramay, Movarounnahr yurishiga askar sifatida qatnashib, nazokati, odobi va kamtarligi bilan qo'mondonning hurmat-e'tiborini qozongan. U o'ziga nisbatan alohida e'tibor kutmagan, g'animat mollari taqsimlanayotganda qo'mondonning amri bilan berilgan ortiqcha molni ham olmay, hamma qatori teng taqsimlanishini istagan. Samarqand fath qilinishi jarayonida shahar hali qo'lga kiritilmasdan avval 677-yil qurbon bayrami kuni shahid bo'lgan [Nadirhan Hasan 2013, 243]. Samarqandda Shohi Zinda (tirik valiy) sifatida bilinib, qabri atrofida tarixiy, ko'rkamli binolar, madrasalar barpo qilingan. Turkiston hududlarida, O'rta Osiyoda ma'naviy nufuzga egadir. Xalq hurmat-ehtirom bilan tilga olar, qabri doimo ziyoratchilarga to'ladir [Kurt, 565].

Hazrati Payg'ambar (s.a.s.)ga yaqinligi, Qur'on va sunnatga bog'liqligi tufayli Islomning yoyilishi va barqarorlashishida ta'siri bo'lgan. Turkiston xalqining ahli bayt, sayyidlarga bo'lgan hurmat-ehtiromi, bog'liqligi Qusam ibn Abbos siymosida yanada kuchaydi. Payg'ambar xonadoniga oidlik va mansublik tuyg'usi uning soyasida chuqur ildiz otdi. Turli davrlarda sulton va beklarning diqqat markazida bo'lgan. Masalan, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek ko'rkamli bir maqbara qurdirishgan, Boburiylar asoschisi Boburshoh esa uning qabriga Mozorshoh nomini bergan. Buyuk saljuqiy sultoni Sulton Sanjar qabrining atrofiga Qusamiyya madrasasini qurdirgan [Hasan, 244]. Qabrining atrofiga temuriylar sulolasining taniqli shaxslari dafn qilingan. Uning qabri me'morchilikda dunyodagi eng yaxshi nekropol sifatida tavsiflangan. Samarqandda umuman yashamagan bo'lsa-da, shahid bo'lib o'rnashgan bu yurtda insonlarning qalbidan joy olgan. Qusam bin Abbos (r.a.) va boshqa muhojir sahobalarning Qur'onga, sunnatga, Payg'ambarimiz (s.a.s.)ga, to'rt xalifaga bog'liqliklari mintaqada musulmon davlatlarning va Islom madaniyatining ildiz otishi, muvaffaqiyati va yoyilishida katta ta'sir ko'rsatdi [Şulul 167]. Bu ta'sir asrlardan beri hanuzgacha davom etib kelmoqda. Xuroson, Movarounnahrning ta'siri Hindiston, Kavkaz, Bolqon, Onado'li, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaga yetib qadar borgan. Bu mintaqada tashkil topgan va bu yerdan oziqlangan qoraxoniylar, g'aznaviylar, somoniylar, buyuk saljuqiylar, xorazmshohlar, temuriylar, boburiylar, mamluklar,

Onado'li saljuqiylari, usmoniylar kabi musulmon-turk davlatlari tarix yozganlar. Tafsir, hadis, fiqh, kalom, tasavvuf kabi islomiy ilmlarda ulug' olimlar yetishib, asarlar qoldirgan, maktablar tuzganlar. Yana astronomiya, matematika, til, adabiyot, falsafa, tarixnavislik kabi ijtimoiy fanlarga oid tarixga oltin harflar bilan bitilgan allomalar va asarlar Islom madaniyatining bu mintaqadan insoniyatga tuhfasini bo'ldi [Ataman 2020, 2975]. Qusam bin Abbos (r.a.)ning va Islom fotihlarining samimiyatlari, g'ayratlari samara berib ko'karib yashnadi.

**Abu Ayyub Xolid bin Zayd bin Kulayb al Ansoriy (r.a.)
(vaf. h.49/m.669)**

Abu Ayyub al Ansoriy (r.a.) ansorlar orasida ilk musulmon bo'lganlardandir [Ensari Kara, 49]. Payg'ambar Muhammad (s.a.s.) bilan u zotning bobosi Abdulmuttalibning onasi tomonidan qarindoshdirlar. Hazrati Payg'ambar (s.a.s.) Madinaga kelganlarida tuyalari uning uyi oldida to'xtagan edi. Ayyub al Ansoriy payg'ambarimizni yetti oy uyida mehmon qilgani uchun "Mehmondori Rasululloh" sifatida tilga olingan. Bu uy Islomdan ta'lim berilgan muqaddas bir dargoh bo'lgan. Ayyub al Ansoriy – Makkaning fathida, Badr, Uhud va boshqa barcha g'azotlarda Payg'ambarimizning yonlarida ishtirok etgan. Janglarda Payg'ambarimiz (s.a.s.)ga zarar kelmasin deya doimo yonlarida turar, hatto tunlari chodirlarining atrofida qo'riqchilik qilardi. Vahiy kotibi, hadis roviysi bo'lgan, fatvo ham bergan. Vahiy kotibi bo'lgani uchun Qur'oni karim oyatlarining jamlanishida xizmat ko'rsatgan. Madinada voliylik, Masjidi Nabaviyda esa imomlik qilgan hofiz, olim va orif bir zot bo'lgan. Hazrati Payg'ambar (s.a.s.) u zotni Mus'ab bin Umayr (r.a.) bilan oxirat birodari qilib qo'yganlar. Abu Ayyub al Ansoriy nohaqliklarga chidolmaydigan, to'g'ri deb bilganini aytadigan bir xarakterga ega edi. Nihoyatda jo'mard bo'lib, shirin tili, tabassumli chehrasi, Qur'on qiroati bilan Madinada ko'pchilikning musulmon bo'lishiga sababchi bo'lgan. Hazrati Umar (r.a.) davridagi barcha g'azotlarga ishtirok etib, umri janglarda o'tgan. Sog'lig'i joyida bo'lgan har bir kishi Alloh yo'lidagi urushga qatnashishi kerak, deb hisoblardi. Keksaygan paytida ham har yili bir safarda ishtirok etishga g'ayrat qilardi. Misr, Suriya, Falastin, Qibris yurishlariga qatnashgan, oxirgi g'azoti Istanbul qamali bo'lgan [Coşan 2017, 65]. Olim, amir sifatida taniqli bo'lganiga qaramay, hamma qatori oddiy navkar bo'lib g'azotlarda qatnashgan. Rasululloh (s.a.s.)dan Istanbul fathida sahobalardan birining shahid

bo'lishini eshitib, bu xushxabarga noil bo'lish uchun Istanbul fathida ishtirok etadi. Qamal paytida xastalanib, vafot etsa o'sha yerga dafn qilinishini vasiyat qiladi. Vafotidan so'ng Yazid bin Muoviya uning janozasini o'qib, qal'a yaqiniga dafn qildiradi [Algül 2021]. Ba'zi tarixchilarga ko'ra Ayyub al Ansoriy avvalgi Istanbul safarlariga ham qatnashgan. Qamal tugagach Vizantiya imperatori uning qabrini vayron qilishini aytganida, Islom qo'shinining qo'mondoni unga javoban, agar shunday qilsa musulmon hududlaridagi cherkov, monastir va nasroniylarning ham zarar ko'rishini yetkazadi. Shundan so'ng qabrni himoyasi kafolatlanib, keyinchalik atrofi devor bilan o'ralgan va bu vaqt mobaynida qabriga umuman tegilmagan. Hatto qabri nasroniylarning ocharchilik davrlarida ziyoratgoh joyi bo'lgan. Istanbul egallangach, Oqshamsiddin hazratlari tomonidan qabri kashf etiladi. Ba'zi mualliflarga ko'ra, qabrning topilishi shaharni fathi qadar mo'jizaviy va muhim ahamiyatga ega edi. Yillar o'tishi bilan atrofi tekislanib ketgan qabrning atrofi keyinchalik yana o'rab qo'yilgan. Fotih Sulton Muhammadxon Abu Ayyub al Ansoriyni "shaharni muhofaza qiluvchi valiy" deb talqin qilingan [Inalcik, 2004, 310]. Usmonli podshohlarining qilich taqish marosimlari shayxulislom va boshqa taniqli kishilarning ishtiroki bilan Ayyub Ansoriyning maqbarasi oldida o'tkazilgan.

Hadisi sharifda Istanbulni fath etilishining bashorat qilinishi, bu xushxabarga noil bo'lishni istagan sahobalar va ularning yetakchilaridan Abu Ayyub al Ansoriy (r.a.) to'qson yosh bo'lishiga qaramay bu g'azotga qatnashishi, Istanbul qal'asining atrofiga dafn etilishni vasiyat qilishi e'tiborga molikdir.

Uch qit'aga ochilib, yangi bir davrning boshlang'ichi hisoblangan fath – Ayyub al Ansoriyning siymosi bilan bezanib, usmoniylar bilan birga asrlar davomida Islom bayrog'ining uch qit'ada hilpirashini ta'minladi. Shuning uchun Ayyub al Ansoriy g'arbda bayroqlashgan bir sahoba siymosi hisoblanadi. Usmonli hukmdorligi islomiy qoidalarni tizimlashtirgan bir davlat bo'lgani bois, sahobalarning "Allohning dinini yoyish" g'oyasini asrlar davomida tashigan.

Samarqand shahri va ahamiyati

O'zbekiston hududida joylashgan Samarqand shahri tarixda ko'plab davlatlarning poytaxti bo'lgan. Geostrategik va geosiyosiy ahamiyatga ega bo'lgan shahar ilm-fan, madaniyat va san'at markazi bo'lib, savdo-sotiqda ham chorraha nuqtasida bo'lgan [Alyilmaz 2002, 308].

Qusam bin Abbos (r.a.) shahid bo'lgan Samarqand qamalidan olti yil o'tib, ummaviylarning Xuroson voliysi Qutayba bin Muslim (r.a.) tomonidan shahar fath qilinadi [Akyürek, 97]. Samarqand Movarunnahrning boshqa mintaqalariga qilingan fath harakatlarida bir qarorgoh vaziyatida bo'lgan. Umar bin Abdulazizning ummaviy sultoni bo'lgani bois hamda tablig' hay'atlarining ta'sirida mintaqada Islomni qabul qilganlarning soni ortib borgan. Samarqand nafaqat Xitoy, Eron, Turk o'lkalari balki O'rta asr Ovruposining Sharq va G'arb savdo karvon yo'li chorrahasida joylashgan bo'lib, dunyoning har o'lkasidan savdogarlar keladigan joy edi. Shu bois O'rta Osiyo savdo yo'llarining markaziy porti deb ta'riflangan [Aydinli 2001, 321]. Somoniylar davrida poytaxt bo'lib, ko'plab olimlar yetishtirgan. Ipak yo'li savdosi samarqandli savdogarlarning qo'liga o'tgan. Qog'oz eng muhim mahsulotlardan bo'lib, Islom jug'rofiyasining eng sifatli qog'ozi Samarqandda ishlab chiqarilgan. Bundan tashqari shahar to'qimachilikda ham rivojlangan bo'lib, 150 tur hunarmandchilik tarmog'i mavjud edi [Vurgun 2016, 151]. Najmiddin Nasafiy "Ulamoyi Samarqandiy" asarida shaharda yetishib chiqqan mingga yaqin Islom ulamosini sanab o'tgan. Imom Motrudiy, Dorimiy, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Ibn Arabshoh kabi ko'plab olimlar Samarqandda yashaganlar. Temuriylar davrida yashagan Xoja Ubaydulloh Ahror (r.a.) hukumat bilan birga amalga oshirgan faoliyatlari orqali Samarqandni ancha rivojlantirgan. Alisher Navoiyga ko'ra faqat Movarounnahrda emas, Xuroson, Hindiston, Misr, Iroq, Ozarbayjon, Xitoy va Onado'lidagi sultonlaru amirlarga ham Xoja Ubaydullohning maktublari kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, uning tavsiyalarini bajarishgan, hukmiga e'tiroz bildirishmagan [Demir 2016, 654].

Turli davrlarda qoraxoniylar, buyuk saljuqiylar, xorazmshohlarning hukmronligi ostiga bo'lgan Samarqand, Mo'g'ullarning bosqiniga, ishg'oliga, vayronagarchiligiga duchor bo'ladi. Samarqand yer bilan yakson qilindi. Salkam bir asr davom etgan bu achinarli vaziyat Amir Temur Movarounnahrda hukmronlik o'rnatib, Samarqandni poytaxt qilgach o'zgaradi [Koçak 2019, 2019, 69]. Temur ko'plab olimlarni, hunarmandlarni, ustalarni Samarqandga yig'adi. U poytaxtni dunyoning eng muhim shahriga aylantirmoqchi bo'lib, boshqa o'lkalardan ko'plab olim, usta, me'mor, hunarmand va allomalarni keltirib, ijtimoiy tuzilmani o'zgartiradi. Buning natijasida Samarqand yulduz shaharga aylandi. Samarqand va Buxoro Movarounnahrda "egizak (qo'sh) gavhar shahar", "Islom gumbazi", "dunyodagi jannatlarning eng yetakchisi" va "Islom

olaming yorqin yulduzi” sifatida ta’riflangan [Kurt 2000, 426].

Samarqand turli dindagi, har xil tildagi va turli etnik millatlarni o’zida jamlagan shahar bo’lib, asosiy qismi sug’dlardan iborat edi. Keyin turklar, arablar, forslar boshqa din va millatlarga mansub insonlar istiqomat qilar edi. Buddizm, zardushtiylik, monixizm, nasroniylik, yahudiylik, shomonizm, majusiylik va mazdakiyya kabi e’tiqodlarni qamragan ko’p madaniyatli shahar bo’lgan. Tojik, o’zbek, qirg’iz, arab, afg’on, turkman va eronliklar birgalikda yashashgan [Vurgun, 148]. Shahar xalqi ahli sunnat bo’lib, nazokatli, rahm-shafqatli, bag’rikeng va himmatli bo’lgan. Jamiyat tomonidan ilm-fanga katta ahamiyat berilar, madaniyatli-ma’rifatli kishilarga hurmat ko’rsatilar edi. Shaharga hanafiy va shofe’iylar chuqur ta’lim olishlari uchun madrasalar barpo qilingan.

Samarqand juda chiroyli shahar bo’lgan. Temuriylar davrida savdo-sotiq va dehqonchilik ancha rivojlangan edi. Hatto sharq va g’arbdan kelgan sayyohlar shahar va aholisidan ta’sirlanganlarini yozganlar. Har qanday taraqqiyotga ochiq, ilm-fan, san’at, me’morchilik, madaniyat, savdo va siyosatda faolligi bilan ko’plab jamiyat va davlatlarga ta’sir ko’rsatgan.

Samarqandda Islom dini bevosita sahoba va tobe’indan o’rganilgani bois, Qur’on va sunnatga asoslangan diniy hayotning rivojlanishiga va mustahkam asoslar ustida ildiz otishiga sabab bo’ldi. Xitoy, Hindiston, Xuroson, Eron, Iroq, Onado’li, Kavkaz, Yaqin Sharq kabi o’lkalarga borgan darvesh-u so’fiylar ilm va savdo yo’li orqali Islom va tasavvufiy qarashlarni yetkazdilar. Buyuk ipak yo’li – Islomni yetkazish yo’liga aylandi. Samarqandda yetishgan musulmon olimlar va savdogarlar Xitoy saroylariga, Hindistonning ko’plab viloyatlariga Islomiyatni yetkazdilar. Xitoy imperatori Islomga qiziqqanida Qutayba bin Muslim davrida unga bir hay’at jo’natilgan, shu alfozda Islomiyat Xitoygacha yetib borgan [Akyürek, 102].

Islom dunyoga keng yoyilgan paytda va mo’g’ullar bosqinidan keyingi davrda Samarqand ikkinchi marotaba mashhur, markaziy shaharga aylangan. Davlatlar va madaniyatlar katta shaharlarda barpo qilinadi. Shaharning tarixi, geografiyasi, ijtimoiy tuzilishi, joylashuvi – o’troq davlat va madaniyatning rivojlanishida, o’sishida katta rol o’ynagan.

Istanbul shahri va ahamiyati

Istanbul o’zining geografik joylashuvi jihatidan quruqlik va dengizlarni bir-biriga bog’lovchi, Osiyo, Ovrupa, Bolqon va Onado’li

o'rtasidagi aloqani, Qoradengiz va O'rta yer dengizi madaniy mintaqasini bir-biriga bog'lab turuvchi joydir. Vizantiyaning poytaxti bo'lgan Istanbul, o'rta asrning eng yirik, ko'rkamli shahri edi. Sharqiy Rim imperiyasining poytaxti bo'lish bilan bir qatorda, milodiy 325 yil Iznik kengashidan keyin Istanbulning mavqeyi oshgach, Vizantiya imperial bir davlatga aylanadi. U ayni paytda Yaqin Sharq mintaqasida ham faol edi.

Islomiyat qaror topgach, musulmonlar Vizantiya qo'shinlari bilan yuzma-yuz keladilar. Istanbul o'sha paytda kufurning markazi edi [Coşan 2020, 36]. Shu bois hazrati Muhammad (s.a.s.)ning ishoratlari bilan musulmonlar u yerni fath etishni maqsad qilganlar. Makkaning fathi Qur'oni karimda, Istanbulning fathi esa hadisi sharifda mujdalangan: *"Qustantiniya (Konstantinopol – Istanbul) albatta fath qilinajak. U yerning fotihi qanday ham yaxshi boshliq. Uning qo'shini qanday ham yaxshi qo'shindir"* [Kulat, 13]. Abdulloh bin Bishr: "Maslama bin Abdimalik (120-121/738) meni chaqirdi va mendan bu hadisni so'radi. Men unga aytib berdim. U o'sha yili Konstantinopolni fath qilish uchun yo'lga chiqdi".

Ummaviylar davrida besh yil mobaynida Istanbul bir necha marotaba qurshovga olingan [Kara, 29]. Jami yigirma sakkiz marta qamal qilingan. Bu davrda Istanbulda Vizantiya hukmdorligining fitnalari, saroy o'yinlari va g'alayonlari avjiga chiqqan edi. Asrlar davomida usmonli hukmdorligining doimo kun tartibida turgan Istanbul 1453-yil, yosh bo'lishiga qaramay mukammal yetishgan qo'mondon Fotih Sulton Muhammad va qo'shini tomonidan muvaffaqiyat bilan fath etiladi. Hadisi sharif tajalli qilib, Fotih Sulton va askarlari bu xushxabarga noil bo'lishadi. Istanbul fathi tarixning eng muhim voqyealaridan hisoblanib, eski davr yopilib, yangi bir davr-tarix ochiladi. Qora dengiz, O'rta yer dengizi, Sharq, G'arb, Osiyo, Ovrupa, shimol va janubning o'lchovi, muvozanati o'zgargan edi.

Bu fath Islom olamida katta bir shodlikka, nasroniy olamida esa qayg'u va qo'rquvga sabab bo'ladi. Sulton Fotih tadbiiq etib etnik va diniy unsurlarga qo'llanilgan huquqiy tizim natijasida yangi davrning eshigi ochiladi. Istanbul tarixning oqimini o'zgartirgan edi.

Istanbul sahobalarning g'ayratli qadamlari bilan qurshovga olingan hamda musulmon arab qo'shinlari tomonidan ham bir necha marta qamalga olingan va nihoyat u yerni fath etish musulmon turk qo'shinlariga nasib qilgan [Coşan, 28]. Bu fath va zafar hikmatlarga to'ladir. Istanbulni qo'lga kiritish faqatgina harbiy emas, balki bir madaniyat va tizimning zafaridir [Genç 1996, 98]. Bu

fathdan keyin usmonlilar saltanati nihoyatda rivojlanib, hududlari uch qit'aga kengayib, Qora dengiz va O'rta yer dengiziga chiqish yo'llari ochilgan edi. Ovrupa Istanbul tomonidan berilgan qaror va qadamlarni kuzatib borgan, chunki u yer dunyo siyosatining eng muhim poytaxti darajasiga kelgan. Strategik joylashuvi jihatidan ham asrlar davomida o'z ta'sirini ko'rsatib kelgan. Bugungi kunda Istanbul dunyodagi sakson beshta mustaqil o'lkaga bevosita va bilvosita ta'sir qiladigan bir poytaxtdir. Musulmon, nasroniy va yahudiylar birgalikda yashaydigan yirik bir shahardir. Fotih Sulton Muhammadxon tomonidan shaharga "Islom mo'l-ko'l bo'lgan joy" ma'nosidagi "Islombo'l" nomi berilgan [Inalcık 2021].

Istanbul turli madaniyatlar birga yashaydigan shaharning yaqin tarixda va dunyoda eng muvaffaqiyatli namunasidir. O'zining geografik go'zalligi, tarixiy boyliligi va ko'p madaniyatlilik bilan hanuzgacha dunyoning eng go'zal, muhim shahri hisoblanadi. Istanbul muhim va strategik bir mavqyeda ekan hazrati Payg'ambarning ishorati, sahobalar va boshqa Islom qo'shinlari-ning safarlari, Ayyub al Ansoriy kabi yetakchi sahobaning vafoti, qal'aning atrofiga dafn qilinishi, xuddi bayroq o'rnatgandek yirik bir shahar o'laroq tarixda o'rin olgan.

Usmonli davlatining qalbiga aylangan bu shahar – nafaqatga Islomga, balki butun insoniyatga manfaat va foyda kasb etgan. Zero, musulmonlar Vizantiya imperiyasining zulmi ostida qolgan mahalliy aholini asoratdan qutqarib, kufr va istibdod markazi bo'lgan Konstantinopolga yangi hayot olib kirishgan. Turli e'tiqodlarda bo'lishiga qaramay mahalliy aholining birlik-barobarlik va tenglikda yashashni nafaqat Vizantiya, balki Bolqonlar, O'rta Sharq, Afrika va Ovrupaga o'rgatib, Istanbulni kuchli bir shaharga aylantirgan.

Madaniyatlar shaharlarda barpo etilgani inobatga olinadigan bo'lsa, musulmon turk madaniyatining rivojlanishida Istanbulning katta ta'siri bo'lgan. Har davrda bo'lgan ming bir hiyla-nayrang, urush, bosqinchilik va boshqa sabablarga qaramay, shahar musulmonlarning qo'lida bo'lib kelgan. Xullas, Istanbul - Abu Ayyub al Ansoriy (r.a.) va boshqa sahobalarning qadamlari va shahodatlarini bilan tarixda chuqur iz qoldirgan.

Xulosa

Bu ikki ulug' sahoba va ular shahid bo'lgan bu ikki shahar tarixdagi o'rni, ta'siri jihatidan e'tiborni jalb qiladi. Qusam bin Abbos (r.a.) muhojirlardan, Ayyub al Ansoriy (r.a.) esa ansorlardan

edi. Islom dini muhojir va ansor qardoshligi orqali rivojlanib, keng tarqab, o'rnashib ildiz otdi. Bu birodarlik Islom yetib borgan barcha o'lkalarga o'rnak bo'lib, birgalikda, hamjihatlikda yashash qoidasi yuzaga keldi. Islomni yetkazuvchilar va uni qabul qiluvchilar o'rtasida muhojir-ansor muvozanati, birodarligi hamma joyda o'rnatildi. Bu ikki sahoba hazrati Payg'ambar (s.a.s.) va ahli baytiga yaqin bo'lib, u zotga ergashganlar, duolariga mazhar bo'lganlar, hokimlik va amirlik kabi boshqaruv vazifalarini o'taganlar. Qur'on, hadis va fiqh ilmidan xabardor, fatvo beradigan ilmiy salohiyatga ega kishilar bo'lganlar. Ular keksayganlariga qaramay g'azotlarga sulton, qo'mondon sifatida emas, oddiy askar bo'lib ishtirok etganlar. Ular orzu qilgan shaharning fath etilishini ko'rolmay, qamal paytida shahid bo'lib, shahar qal'asi ostida dafn etilganlar. Natijada shaharlarning tarixiy oqimini o'zgartirib yuborganlar. Alloh ularga shu diyorlarning fathini va Islomga xizmat qilishni nasib etdi. Xaritadan qaraganda sahobaning biri sharqda – Samarqandda, narigisi esa g'arbda – Istanbulda bo'lib, ramziy tus olgan.

Bu sahobalar Payg'ambarimizga sadoqatlari bois g'azotlarda ishtirok etishgan. Ularning yagona maqsadi – Allohning dinini yoyish, yaxshilikka buyurish, yomonlikdan qaytarish bo'lgan [Güler, 14]. Ular saltanat, mol-mulk, maqom-martaba ortidan chopmaganlar. Ular oxir-oqibat tuproqqa aylanib ketishlarini yaxshi bilishar, ko'zlangan shaharlarning fath etilib etilmasligini ham aniq bilishmas edi. Balki hikmati ham shundadir. Alloh taolo roziligi uchun beg'araz qilingan sa'y-harakatlar urug'ga aylanib, ular yotgan tuproqlar yashnab ko'karib, Islomning eng muhim markaziy shaharlari va mintaqalariga aylangan.

Bu ikki sahoba o'rnak shaxsiyatli, boy tajribaga ega va o'zini irshodga bag'ishlagan kishilar bo'lishgan. O'tmishlari pok, toza bo'lgani uchun jamiyatdagi ta'sirlari ziyoda bo'lgan. Atrofidagilarning hurmat-e'tiromiga sazovor bo'lganlar. Zero, tablig' ahlining toza bir o'tmishga ega bo'lishlari Qur'oni karimda ham ta'kidlangan [Güler 2006, 14].

Bu ikki sahoba taqvodor, jo'mard, fidokor, jasur, odob-axloqi, komil, Haqni gapiruvchi, nohaqlikka qarshi kurashda payg'ambarlarga izdosh bo'lganlar. Zero, barcha musulmonlar shu sifatlar bilan bezanishi kerak [Sönmez, 289].

Istanbul fath qilinishi jarayonida naqshbandiy tariqatining ahroriya tarmog'i asoschisi Xoja Ubaydulloh Ahror (r.a.) hazratlari Samarqanddan turib ma'naviy yordam ko'rsatgani uchun Fotih Sulton Muhammadxon u zotga hadyalar jo'natgani tarixda qayd

qilingan. Fathdan avval ham Ubaydulloh Ahror hazratlarining xalifalari usmonlilar nazdida ta'sirga ega edilar [Koç 2005, 216]. Samarqand va Istanbul orasida e'tiborni jalb qilgan muhim, ajoyib, hikmatli bir aloqaning borligini kuzatish mumkin.

Boshqa bir muhim nuqta shundaki, bu ikki sahoba turkiy davlatlarning Islomga xizmat qilishlariga vasila bo'lganlar. Ular hurmatga sazovor, o'rnak bo'ladigan, ideal shaxsiyatlar sifatida turkiylarning qalbidan joy olganlar. Qusam bin Abbos (r.a.) turkiylarning Islomni qabul qilishlarida yetakchilik qilgan sahoba qo'shinlarining ilg'orlaridan edi.

Ayyub al Ansoriy (r.a.) esa turklar musulmon sifatida asos solgan, rivojlanib, taraqqiy topib, uzoq muddat davom etgan usmonli davlatining poytaxtidan joy olgan yetakchi sahoba edi.

Bu ikki shahar biri Sharqda, biri G'arbda ilm, irfon, siyosat, madaniyat markazi edi. Mo'g'ullar Samarqandni ishg'ol qilgan davrni hisobga olmaganda, bu shaharlar doimo Islom diyori bo'lib kelgan. Mo'g'ullar ham keyinchalik musulmon bo'lganlar. Samarqand va Istanbul musulmon jamiyat va davlatlarning o'sishida, Islom madaniyatining rivojlanishida asosiy markazda bo'lgan.

Bu sahobalar yotgan mazkur ikki shahar Islom olami va insoniyat uchun ulug' bir meros hisoblanadi. Globallashuv asrining musulmonlariga ulug' sahobalardan qolgan bir meros, muhim bir vazifa, ibratli bir hayot yo'li bor: Allohning nomini yoyish, yer yuzini mehr-muhabbat bilan isloh aylab, zulm, fisqu fasodni yo'q qilish, ilohiy haqiqatlarni dunyoning har bir burchagiga yetkazish, bu yo'lda g'ayrat bilan harakat qilishdir.

Adabiyotlar

- Açar, Cafer. 2017. "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6(3): 2038-2057.
- Akgün, Hüseyin. 2013. "Sahâbe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği ve Algısı-Tartışmalı İlmî Toplantı* 27/28: 1-28.
- Akyürek, Yunus. 2013. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22(1): 85-106.
- Algül, Hüseyin. "Ebû Eyyûb El-Ensârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-eyyub-el-ensari> (17.06.2021).
- Alyılmaz, Cengiz."Eski Türk Şehirleri ve Semerkant". A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi c/20 (2002), 308.
- Ataman, Kemal Yavuz. 2020. *Maveraünnehir'de İslam Medeniyeti Üzerine*

Küresel Bir Analiz. İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 9(3): 2962-2977.

- Aydınlı, Osman. 2001. *Fethinden Samanilerin yıkılışına kadar Semerkant tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Azimli, Mehmet. 2005. "Hulefâ-î Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İstem* 3(6): 177 – 193.
- Coşan, Mahmud Es'ad. "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Özellikleri". *İskenderpaşa*. Erişim. 10.06.2021. <http://www.iskenderpasa.com/D0806A49-B171-477E-A588-B7AC75BA3BA6.aspx>
- Coşan, Mahmud Es'ad. 2020. *İstanbul'un Fethi ve Fatih*. İstanbul: Server Yayınları, 7.
- Coşan, Mahmud Es'ad. 2017. *Tarihî ve Tasavvufî Şahsiyetler*. İstanbul: Server Yayınları, 5.
- Demir, Cengiz. 2016. "Baburnâme'de Hoca Ubeydullah Ahrar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 5(2): 651-660.
- Ensari Kara, Hatice Fahrunnisa. 2010. "Tarihi İslam'ın Yardımcıları Ensariler ve Kutsal Belde Eyüb'un Sultanı Hz. Halid b. Zeyd Ebu Eyyub el-Ensar". *Kültürü Sanatıyla Eyup Sultan Sempozyumu, XI, Şehir ve Kutsallık*. ed. İrfan Çalışkan. 28-63. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları.
- Erul, Bünyamin. "Vedâ Hutbesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi> (17.06.2021).
- Genç, Mehmet. 1996. "Neden Fetih?", I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu. İstanbul: *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları*, 96-98.
- Güler, Zekeriya. 2006. "Tebliğ'in Mahiyeti ve Sınırları", *Kutlu Doğum İslam'ın Güncel Sunumu* 2003, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 10-16.
- Hasan, Nadirhan. 2013. "Sahabe Kusem Bin Abbas'ın Kabri ve Semerkant Maneviyatının Oluşumu Katkıları". *Adıyaman Safvan Bin. Muattal ve Ahlak Sempozyumu*, ed. Candemir Dogan Adıyaman: *Bildiriler Kitabı* 15 -16 -17.
- Hatalmış, Ali. 2019. "Sahabîlerin Türkleri Tanımaları ve İlişkileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19(2): 418-440.
- İnalcık, Halil. 2004. *İstanbul: Bir İslam Şehri*. çev. İbrahim KALIN, Marife, 2004.
- İnalcık, Halil "İstanbul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10.06.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul#3-turk-devri>
- Karakuş, Abdulkadir. 2020. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4(2): 267-283.
- Koç, Mustafa. 2005. "16. Yy Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşi-Ahrarî, Yesevi ve Kübrevî Şeyhleri". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* C/7: 213-254.
- Koçak, Muhammed Emin. 2019. "Timurlu Medeniyetine Örnek Bir Şehir: Semerkant (1370-1405)". *Ausbd* 2(4): 67-76.

- Kulat, Mehmet Ali. 2001. "İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi". *Diyanet Dergisi* 37(2): 5-24.
- Kurt, Hasan. 1999. *Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabe Kusem B. Abbas*, Ankara, 565-579.
- Kurt, Hasan. 2000. "Orta Çağ Başarısı Buhara". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41(1): 425-471.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları". *İstanbultarihi. ist. Erişim* 10. 06. 2021. <https://istanbultarihi.ist/54-fetih-hadisi-ve-muslumanlarin-istanbul-kusatmalari>
- Sönmez, Mustafa. 2011. "Peygamberlerin" Tebliğ Sıfatı" ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10(35): 277-298.
- Şulul, Kasım. 2020. "Horasan ve Mâverâünnehir"le Münasebeti Bulunan Sahabiler". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8: 139-168.
- Vurgun, Seda Yılmaz. 2016. "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. Journal of Turkish History Researches* 1(1): 148-151.

Two Pioneer Companions, Two Important Cities in the Conquest Qutham ibn Abbas & Abu Ayyub al-Ansari, Samarkand & Istanbul

Dr. Kemal Yavuz Ataman¹

Abstract

Islam spread via the travels of the Companions and conquest movements. It is noteworthy that the majority of Companions died outside of Arabia. When we look at the past, we can see that important companions took place in the strategic and global conquest movements. Two pioneer exemplary companions, known for their closeness to Prophet (PBUH), participated in the conquest and siege of two cities; this became the focus of the developments which changed the flow of the history.

Qutham ibn Abbas (RA) was the son of Abbas (RA) who was the uncle of Prophet (PBUH); he was very close to our Prophet. He was the hajj emir and the governor of Mecca and for a short time the governor of Medina during the time of Ali (RA) and he was from the immigrants. In

¹ *Kemal Yavuz Ataman* – Doctor of Social Sciences, Türkiye.

E-mail: kyataman@superonline.com

ORCID ID: 0000-0003-1379-0606

For citation: Kemal Yavuz Ataman. 2024. "Two Pioneer Companions, Two Important Cities in the Conquest Qutham ibn Abbas & Abu Ayyub al-Ansari, Samarkand & Istanbul". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 101 – 120.

the Umayyad period, he participated to Khorasan expedition and he was martyred in the conquest of Samarkand.

Abu Ayyub al-Ansari (RA) hosted Hz. Prophet (PBUH) in his house when He immigrated to Medina and he was also His relative. He participated to all of the expeditions during Hz. Prophet (PBUH) period and he was his bodyguard. He also participated to some expeditions during four caliphs; Hz. Ali (RA) once left him in Medina as deputy. He died in the siege of Istanbul and he was from ansar.

Both companions had the common features like being very close to Hz. Prophet (PBUH) and four caliphs, their duties during Hz. Ali (RA) period, their participations to conquest expeditions during Umayyad period. There are companions' influences and special places in Turks' accepting Islam and their serving. Samarkand and Istanbul, where they participated in the conquest expeditions, are cities with geostrategic and geopolitical features, leading global developments and changes in terms of Islamic Civilization and Muslim-Turkish States. Samarkand is among the central cities in the adoption of Islam by the Turks, the spread of Islam, the development of civilization, and the establishment of many Muslim Turkish States. Besides, Istanbul which was conquered by the sign of the Prophet Muhammad (PBUH) is a city constituting the pinnacle of the Turks' service to Islam, and changing the era. There are connections between two pioneer exemplary companions and two cities changing the flow of the history.

Many Companions are buried on earth. However, the cities where these two companions were buried with their last expeditions have become the center of the strategic and global developments changing the world history.

Key words: *Companion, Conquest, Pioneer, Istanbul, Samarkand, Global, Strategic.*

References

- Açar, Cafer. 2017. "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6(3): 2038-2057.
- Akgün, Hüseyin. 2013. "Sahâbe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği ve Algısı-Tartışmalı İlmi Toplantı* 27/28: 1-28.
- Akyürek, Yunus. 2013. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22(1): 85-106.
- Algül, Hüseyin. "Ebû Eyyûb El-Ensârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-eyyub-el-ensari> (17.06.2021).
- Alyılmaz, Cengiz."Eski Türk Şehirleri ve Semerkant". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* c/20 (2002), 308.
- Ataman, Kemal Yavuz. 2020. "Maveraünnehir'de İslam Medeniyeti Üzerine

- Küresel Bir Analiz". *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9(3): 2962-2977.
- Aydınlı, Osman. 2001. *Fethinden Samanilerin yıkılışına kadar Semerkant tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Azimli, Mehmet. 2005. "Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İstem* 3(6): 177 – 193.
- Coşan, Mahmud Es'ad. "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Özellikleri". *İskenderpaşa*. Erişim. 10.06.2021. <http://www.iskenderpasa.com/D0806A49-B171-477E-A588-B7AC75BA3BA6.aspx>
- Coşan, Mahmud Es'ad. 2020. *İstanbul'un Fethi ve Fatih*. İstanbul: Server Yayınları, 7.
- Coşan, Mahmud Es'ad. 2017. *Tarihî ve Tasavvufî Şahsiyetler*. İstanbul: Server Yayınları, 5.
- Demir, Cengiz. 2016. "Baburnâme'de Hoca Ubeydullah Ahrar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 5(2): 651-660.
- Ensari Kara, Hatice Fahrunnisa. 2010. "Tarihi İslam'ın Yardımcıları Ensariler ve Kutsal Belde Eyüb'un Sultanı Hz. Halid b. Zeyd Ebu Eyyub el-Ensar". *Kültürü Sanatıyla Eyup Sultan Sempozyumu, XI, Şehir ve Kutsallık*. ed. İrfan Çalışkan. 28-63. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları.
- Erul, Bünyamin. "Vedâ Hutbesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi> (17.06.2021).
- Genç, Mehmet. 1996. "Neden Fethi?", I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu. İstanbul: *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları*, 96-98.
- Güler, Zekeriya. 2006. "Tebliğin Mahiyeti ve Sınırları", *Kutlu Doğum İslam'ın Güncel Sunumu 2003*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 10-16.
- Hasan, Nadirhan. 2013. "Sahabe Kusem Bin Abbas'ın Kabri ve Semerkant Maneviyatının Oluşumu Katkıları". *Adıyaman Safvan Bin Muattal ve Ahlak Sempozyumu*, ed. Candemir Dogan Adıyaman: *Bildiriler Kitabı* 15 -16 -17.
- Hatalmış, Ali. 2019. "Sahabîlerin Türkleri Tanımları ve İlişkileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19(2): 418-440.
- İnalçık, Halil. 2004. *İstanbul: Bir İslam Şehri*. çev. İbrahim KALIN, Marife, 2004.
- İnalçık, Halil "İstanbul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10.06.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul#3-turk-devri>
- Karakuş, Abdulkadir. 2020. "Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4(2): 267-283.
- Koç, Mustafa. 2005. "16. Yy Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşi-Ahrarî, Yesevi ve Kübrevi Şeyhleri". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* C/7: 213-254.
- Koçak, Muhammed Emin. 2019. "Timurlu Medeniyetine Örnek Bir Şehir: Semerkant (1370-1405)". *Ausbd* 2(4): 67-76.

- Kulat, Mehmet Ali. 2001. "İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi". *Diyanet Dergisi* 37(2): 5-24.
- Kurt, Hasan. 1999. *Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabe Kusem B. Abbas*, Ankara, 565-579.
- Kurt, Hasan. 2000. "Orta Çağ Başarısı Buhara". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41(1): 425-471.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları". *İstanbultarihi. ist.* Erişim 10. 06. 2021. <https://istanbultarihi.ist/54-fetih-hadisi-ve-muslumanlarin-istanbul-kusatmalari>
- Sönmez, Mustafa. 2011. "Peygamberlerin" Tebliğ Sıfatı" ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10(35): 277-298.
- Şulul, Kasım. 2020. "Horasan ve Mâverâünnehir'le Münasebeti Bulunan Sahabiler". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8: 139-168.
- Vurgun, Seda Yılmaz. 2016. "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. Journal of Turkish History Researches* 1(1): 148-151.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

O'zbekiston: til va madaniyat (O'zTM) – zamonaviy O'zbekiston (sobiq Turkiston) bilan bog'liq bevosita Markaziy Osiyo mintaqasini birlashtiradigan til, tarix, san'at, etnografiya, madaniyat va ijtimoiy fanlar sohalarini qamrab olgan ilmiy jurnaldir. O'zTM munozarali, zamonaviy, innovatsion, konseptual jihatdan qiziqarli, original mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni nashr qiladi. Jurnal lingvistika, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, din, falsafa, ilohiyot, fan, ta'lim, metodika, sotsiologiya, psixologiya, tarix, madaniyat, san'at, etnologiya, etnografiya, antropologiyaga oid ilmiy yo'nalishdagi maqolalar va taqrizlar hamda konferensiya hisobotlarini qabul qiladi.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, boshqa turkiy tillarda ham qabul qilinadi. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr ettirmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etilishi lozim.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (uzlangcult@gmail.com) elektron pochta-siga yuboriladi. Iqtiboslar va izohlar uchun MS Word menejerini qo'llash mumkin.

Barcha qo'lyozmalar tahririyatga muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan taqdim etiladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantiriladi. Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbek va ingliz tillarida 100–150 so'zdan iborat abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstraktda maqolaning qisqacha mazmuni va dolzarbligi, tadqiqot natijalari aks etishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi kerak.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – to'q bo'yoqda, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki"

shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida ( ) satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [ ] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satr boshidan, boshqa barcha qatorlari xatboshidan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

VII. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

VIII.1. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*, Shahar: Nashriyot nomi.

Qudratullayev, Hasan. 2018. *Boburning adabiy-estetik olami*. Toshkent: Ma'naviyat.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Qudratullayev 2018, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya, kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011 (a), 99]

[Sirojiddinov 2011 (b), 67]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Abdurahmonov, G'anijon, Alibek Rustamov. 1984. *Navoiy tilining grammatik xususiyatlari*. Toshkent: Fan.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdurahmonov, Rustamov 1984, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq mualliflari bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda birinchi muallif ismi yoziladi va "boshqalar" deb ko'rsatiladi.

[Familiya va boshqalar kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Abdug'afurov, Abdurashid. 2016. "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi". *XX asr o'zbek mumtoz adabiyotshunosligi*, Olim To'laboyev muharrirligida, 174–184. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdug'afurov 2016, 176]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Mamatov, Ulug'bek. 2018. *O'zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san'at asarlari*.

Toshkent: Mumtoz so'z. <https://kitobxon.com/uz/catalog/sanat/>. 12.03.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Маматов 2018, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago:

Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2017, 19-hujjat]

VIII.2. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi". *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Mahmudov, Nizomiddin. 2013. "Termin, badiiy so'z va metafora". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 3 – 8. Toshkent.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mahmudov, 2013, 5]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Aminov, Hasan. 2018. "O'zbekiston san'atida temuriylar siymosi". *O'zbekistonda xorijiy tillar* 2: 246 – 253. doi: 10.36078/1596780051.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

VIII.3. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro‘yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo‘yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo‘lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko‘rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. “Jomiy “Xamsa” yozganmi?.” *O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Jabborov, Rustam. 2019. “Navoiyning Tabrizda yashagan xorazmlik kotibi”. *UZA: O‘zbekiston Milliy axborot agentligi*, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Jabborov 2010, 17]

Maqola so‘ngida foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro‘yxati ikki qismdan iborat bo‘lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko‘rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini “The Chicago Manual of Style, 16th Edition” qo‘llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko‘rib olishingiz mumkin.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Uzbekistan: language and culture is an academic journal, publishing research in linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies. We aim to publish cutting edge, innovative, conceptually interesting, original case studies and new research, which shape and lead debates in multifaceted studies. We do not publish economic analyses or policy papers. Any opinions and views expressed in publications are the opinions and views of the authors, and the publishers are not responsible for the views/ reviews of the contributors.

The journal is published four times a year. The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcomed. In addition to research articles, the journal welcomes book reviews, literature overviews, conference reports and research project announcements.

1. General

- Submission Guideline

1. Manuscripts may be submitted at any time during the year. However, if the author wishes to have his/her manuscript published in a certain issue of the journal, the submission should be made at least five months in advance of the proposed publication date.

2) Manuscripts should be submitted by email (uzlangcult@gmail.com) as an attachment in MS Word document (.doc) format and use MS Word Source.

3) All manuscripts should be submitted with a cover page including an email address, a mailing address and a short introduction about the author(s) /contributor(s)'.

2. Manuscript format

1) The main texts should be written in Times New Roman font, 12 point, and single-spaced in 44 pagination with 1-inch margins.

2) Submissions must follow the author-date system of *The Chicago Manual of Style*, 16th Edition.

3) Quotations are given in brackets in the text.

4) A research article should normally be no more than 9,000 words in length, including the following contents:

- an abstract of 150-200 words (in English, Russian, and Uzbek) and seven to ten keywords;

- a list of references of no more than five (5) pages;

- tables and figures, if any.

5) A book review should generally be about 1,500 English words (or other languages) in length, and must include the heading and closing in the following format:

- Heading: *Title of the Book*. By Author's Name(s). City of Publication: Publisher Name, Year. pp. Price, ISBN:, (hardcover/paperback).

- Closing: Book reviewer's name, affiliation and postal address at the end.

6) Style Points Headings. Limit: Four levels.

Level 1. Title Style (e.g. the first letter of each word upper case, except prepositions), Bold, and 14 point.

Level 2. Title Style, Italics, 14 Point.

Level 3. Modified “down” style (first letter upper case, or first letter of first two words if the first word is an article), Bold, and 12 point.

Level 4. Modified down style, Bold, 11 point.

3. Style and Usage

1) Translation

- Translated excerpts from classical texts or non-English sources should be annotated with clarification of its original/published language and translator. Likewise, “Author’s own” translations of quoted texts should be noted as such.

- The author is expected to provide an English translation of key terms in the work, rather than a translator without expertise in the subject.

- Excerpts or quoted texts from published translation will not be edited. However, UzLC editors may query or modify translations of key terms or texts provided by the author.

- Where necessary, short supplementary information such as dates, an item in its original characters, or the Romanized form of a non-English item, may be included.

- Names of foreign publishers, and titles of sources published in a foreign language should primarily appear in Romanized form without translation. However, if necessary, a translation may be added in brackets ([ ]).

2) Names and Terms

- Place Names (foreign):

Designation for division of areas should be either translated or hyphenated after the given area name.

Designation for geographical/structure names are not hyphenated, and appear without the equivalent English term.

Institutional names are considered proper nouns. Their names should appear following the preference of the individual institutions.

3) The descriptive designation of a period is usually lowercase, except for proper names or traditionally capitalized terms.

4. Quotation

1) Block Quotations:

- A block quotation should start with double line spacing and an indentation from the left margin. From the second paragraph of the block quotation, additional paragraph indentation is needed.

Texts in block quotation should be written in Times New Roman 10 pts., and not be entirely italicized.

5. Others

1) There is one space after sentence punctuation and not two.

2) The end parenthesis, closing quotation mark, and footnote numbers come after the sentence punctuation.

3) For parentheses within parentheses, use brackets ([ ]).

6. Basic Citation Format

The following examples illustrate citations using the **author-date** system. Each example of a reference list entry is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text. For more details and many more examples, see chapter 15 of *The Chicago Manual of Style*.

BOOK

Reference List (hanging indent):

Pollan, Michael. 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of How Eating Has Evolved*. New York: Penguin.

In Text Cite:

[Pollan 2006, 99–100]

Reference List (hanging indent):

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. 2007. *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York: Knopf.

In Text Cite:

[Ward and Burns 2007, 52]

For four or more authors, list all of the authors in the reference list; in the text, list only the first author, followed by et al. (“and others”):

[Barnes et al. 2010, 847]

Reference List (hanging indent) book chapter:

Kelly, John D. 2010. “Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.” In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.

In Text Cite:

[Kelly 2010, 77]

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources):

Reference List (hanging indent) book originally published elsewhere:

Cicero, Quintus Tullius. 1986. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

In Text Cite:

[Cicero 1986, 35]

BOOK PUBLISHED ELECTRONICALLY

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL; include an access date only if one is required by your discipline. If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a

chapter or other number.

Reference List (hanging indent):

Austen, Jane. 2007. *Pride and Prejudice: A Novel in Five Books*. New York: Penguin Classics. Kindle edition.

In Text Cite:

[Austen 2007, 101]

Reference List (hanging indent):

Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. 1987. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders>

In Text Cite:

[Kurland and Lerner, chap. 10, doc. 19]

JOURNAL ARTICLE

Article in a print journal

In the text, list the specific page numbers consulted, if any. In the reference list entry, list the page range for the whole article.

Reference List (hanging indent):

Weinstein, Joshua I. 2009. "The Market in Plato's Republic." *Classical Philology* 104:439–58.

In text cite:

[Weinstein 2009, 440]

Article in an online journal

Include a DOI if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL. Include an access date only if one is required by your discipline.

Reference List (hanging indent):

Kossinets, Gueorgi, and Duncan J. Watts. 2009. "Origins of Homophily in an Evolving Social Network." *American Journal of Sociology* 115:405–50. doi:10.1086/599247.

In text cite:

[Kossinets and Watts 2009, 411]

Article in a newspaper or popular magazine

Newspaper and magazine articles may be cited in running text ("As Sheryl Stolberg and Robert Pear noted in a New York Times article on February 27, 2010..."); they are commonly omitted from a reference list. The following examples show more formal versions of the citations. If you consulted the article online, include a URL; include an access date only if your discipline requires one. If no author is identified, begin the citation with the article title.

Reference List (hanging indent):

Mendelsohn, Daniel. 2010. "But Enough about Me." *New Yorker*, January 25.

In text cite:

[Mendelsohn 2010, 68]

Reference List (hanging indent):

Stolberg, Sheryl Gay, and Robert Pear. 2010. "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote." *New York Times*, February 27. <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>.

In text cite:

[Stolberg and Pear 2010, 12]

WEBSITE

A citation to website content can often be limited to a mention in the text ("As of July 19, 2008, the McDonald's Corporation listed on its website . . ."). If a more formal citation is desired, it may be cited as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

Bibliography (hanging indent):

Google. 2009. "Google Privacy Policy." Last modified March 11. <http://www.google.com/intl/en/privacypolicy.html>.

In text cite:

[Google 2009]

Reference List (hanging indent):

McDonald's Corporation. 2008. "McDonald's Happy Meal Toy Safety Facts." <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

In text cite:

[McDonald's 2008]

IZOHLAR

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan 0936-raqam bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan (30.10.2021. № 308/6).

Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.
Telefonlar: +99871 281-45-11, +99871 281-41-93.
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz
E-mail: uzlangcult@gmail.com

Bosishga 30.12.2024-yilda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 1/16, Ofset bosma. "Cambria" garniturasida.
Shartli b.t. 7,51. Nashr b.t. 7,62.

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali tahririyatida tayyorlandi va sahifalandi.

"YASHNOBOD NASHR" bosmaxonasida chop etildi.

Adadi 300 nusxa. Buyurtma №4.

Bosmaxona manzili: Toshkent shahar Yashnobod tumani,
58-a harbiy shaharcha.